

Գ. ՈՐԱՆԵՁՈՎ

ՆՃԴԵՀԻ ՀՐՈՍԱԿԱԽՄԻ ՎՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ

ՆԱԻՐԱՌՈՒ Ե ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՀՐԱԶՆԳ ԴԻՎԵՐՑՈՒՄԸ
Ց Ա Ս Ն Ա Մ Յ Ա Կ Ի Ն

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՐԵՎԱՆ—1931

9(47.925)

0-20

5 OCT 2011

9(47.925)

Գ. ՈԳԱՆԵԶՈՎ

0-20

ՆՃԴԵՀԻ ՀՐՈՍԱԿԱԽՄԻ ՎՈԶՆՉԱՑՈՒՄԸ

ՆԱԻԲՎՈՐ Ե ՀԱՅԿԱՆ
ՀՐԱՋՐԳ ԳԻՎԵԶԻՍԵՐ
Ց Ա Ս Ն Ա Մ Յ Ա Կ Ի Ն

9(47.925)

0-20

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ-1981

1002 199 2013

17017

ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՅԵՐԵՎԱՆՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՐԵՐԸ

1921 թվականի փետրվարի յերկրորդ կեսին Խորհրդային Հայաստանը ծանր օրեր էր ապրում:

Վրացյանի ապստամբած հրոսակախուսները Հայաստանի Հեղկոմը կարմիր փոքրաքանակ զորքերի և քակավաթիվ հրետանու ու լերկու զրահազնայքի հետ Ղամարլվի և Թյուրքիայի մեջտեղը նեղն էր սեղմել, վորտեղից առանց դրախ ոգնության դժվար էր ազատվել: Չնայած կարմիր զորամասերի կրած բոլոր դժվարություններին, նրանք ամուր կանգնած էին Վրացյանի թվաշատ վոհմակի դեմ:

Յերևանի տակ կարմիր զորամասերի ունեցած առաջին անհաջողությունների մասին Թիֆլիսում մեր ստացած լուրերը սուր դանակի պես խրվում էին այն ընկերների սիրտը, վորոնք Կարմիր բանակի շարքերում մասնակցել էին դաշնակ իշխանութւան տապալմանը և Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Այդ ելապես աննշան գործի լուրը ցնցող տպավորություն գործեց, թեպետ ամենքս էլ հավատացած էինք, վոր դաշնակները մինչև փետրվարի վերջն էլ չեն դիմանա:

Այդ տխուր լուրերն առնելուց հետո դժվար էր Թիֆլիսում նստելը, մինչդեռ մեր ընկերներն արյուն էլին թափում:

48217-ահ

33533-65g

Հրատ. № 1498

Գրառես. № 6144 (բ) Պատ. 75 Տիրաժ 5000

Պետհրատի լերկրորդ տպարան Յերևանում

Մենք խնդրում եյինք մեզ շուտափուլից Թիֆլիսից Հայաստան գցել՝ մեր ընկերներին ոգնելու, խռովաբարներին Հայաստանից արտաքսելու: Բայց դժբախտաբար այդ անհնարին եր, վորովհետև մեր գունդը նոր եր կազմվում զանազան զորամասերից, վորոնք մենչևիկները դեմ վարած բաժան-բաժան կռիվներից հետո՝ մինչև 20—30% կորցնելով իրենց մարտունակութունը, պետք է թարմանային ու իրենց կազմը համալրելին:

Հայաստանի սրտից՝ Յերևանից դաշնակիների արտաքսվելուց հետո վերջապես, մայիսի յերկրորդ կեսում, մեր գնդի յերկու գումարտակը լրիվ գումակով և հեծյալ հետախույզներով փոխադրվեց Եջմիածին՝ Յ-րդ գումարտակը կազմելու:

4-ՐԴ ԳՆԴԻ ՌԱԶՄԵՐԹԸ ԶՄԵԳԵՁՈՒՐ

Մեր գնդի Եջմիածին գալուց հետո, հունիսի յերկրորդ կեսին, Յ-րդ գումարտակը նույնպես համալրվեց: Մինչ այդ դաշնակիները տակավին նստած եյին Չանդեղուբում և գործում ելին մեր զորամասերի դեմ: Վերջապես, յերկար սպասումներից հետո, մեր գունդը հրաման ստացավ Յերևանի խմբի (ընկ. Վելիկանովի զվիլիզիա) զորամասերին ոգնության յեղնելու: Գնդի յեղուստի լուրը մեծ ցնծությամբ ընդունվեց:

Նույն օրը հրամկազմն սկսեց պատրաստվել ուղ-մերթի, վազելով կոպերատիվից կոպերատիվ, ճանապարհի համար անհրաժեշտ իրեր գնելով, աշխատելով ամենաանհրաժեշտ առարկաների պաշար անել: Հատկապես աշխատում ելին վորջան կարելի չե շատ խիսին ձուք բերել, քանի վոր գիտելին Չանդեղուբի կլիմայական պայմանները:

Գնդին արձակած հունիսի 24-ի հրամանով գնդի բոլոր ստորաբաժանումներին առաջարկվում եր հետևյալ օրը ժամը 18-ին մարտապես լիովին պատրաստ լինել: Հրամանի վորոշած ժամին ամբողջ գունդը շարված եր նախկին Ճեմարանի բակում, ուր յեկան կուռակցական, խորհրդային, արհեստակցական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները և Եջմիածնի ամբողջ բնակչությունը՝ մեզ ուղղաճակատ ճանապարհ դնելու:

Թուռցիկ միտինգ կազմվեց: Դանդաղորեն, չշտապելով՝ ձեռաց սարքած ամբիոն բարձրացավ Հայաստանի ուղղական կոմիտսար ընկ. Մյասնիկյանը: Կարմիր-բանակայինները նրան ամբիոնի վրա տեսնելով՝ խմբովին գոչեցին.

— Ուռա, ուռա, ուռա...

Ամբոխի միջից աղաղակում եյին.

— Կեցցե Կարմիր բանակը և նրա դեկավար Կոմունիստական կուռակցությունը:

Նվագախումբն անընդհատ Խնտերնացիոնալ եր նվագում: Յերբ լուություն տիրեց, ընկ. Մյասնիկյանը ձեռքերով թեթևակի բազրիքին կոթնած՝ ամբիոնի վրայից սկսեց.

«Ընկեր հրամանատարներ, քաղաշխատավորներ, կարմիր-բանակայիններ, Չանդեղուբի գյուղացու թշնամի դաշնակը և նրա գվարդիա մառ-գերիստները անա վեց ամսից ափել ե, ինչ նըստել են գյուղացու վզին և հնարավորություն չեն տալիս իր գյուղատնտեսության մակարդակը բարձրացնելու: Դաշնակներն իրենց պահելով Չանդեղուբը՝ հույս ունեն նորից Յերևան ընկ-

նելու: ժամանակը հասել է վերջնականապես կոտորելու դաշնակիների վիզը և առմիշտ ազատելու զանգեզուրցիներին:

Ընկերներ, Հայաստանի աշխատավորները հուսով և ակնկալութեամբ ձեզ են նայում. ձեր լուրաքանչյուր շարժումին ամբողջ յերկիրն է հետևում: Ձեզ ուղարկելով պրոլետարիատի թշնամու ուղմաճակատը, մեղանից, այստեղ մնացողներիցս յուրաքանչյուրը հուսով և ակնկալութեամբ կհետևի ձեր լուրաքանչյուր շարժմանը: Գնացե՛ք, կատարե՛ք ձեր գործը, իսկ թիկունքը ձեզ նեցուկ կլինի, կոզնի, կկերակրի ձեզ:

Հրամանատարներ, հիշեցե՛ք, վոր ձեր արիությունը և շնորհքը որինակ կլինեն զորքերի համար: Ամենը յեղեք:

Քաղաշխատավորներ, ձեր ղեկավարութունը, ձեր հողատարութունը զորամասերի մասին կսեղմի շարքերը, կամբապնդի զորքերը և նրանց կհամակի պրոլետարական հեղափոխութեան վողով:

Կարմիր-բանակայիններ, միաբան ու համարձակ առանջ դաշնակ արկածախնդիրների դեմ, հանուն Զանգեզուրի գյուղացու ազատութեան: Խնամոտ և ուշադիր վերաբերվե՛ք Զանգեզուրի բնակիչներին, զանազանեցե՛ք նրանց և նրանց մեջ թագնաված բանդիտներին: Վերջիններին չխընայել, թշնամիներին, սրիկաներին չմոլաբանալ և յերկրի խողաղ բնակչութեանը չդիպչել:

Մեր թշնամին զանգեզուրցին չէ, այլ նրա վզին նստած մախնովեց-կուլակը:

Ընկեր կարմիր-բանակայիններ, սպիտակ սրբեք

ու գնդակով պոկեք Զանգեզուրի լեռնագագաթներին կպած կողոպտիչ պարազիտներին: Հայաստանը և նրա լեռներից Կովկասի աշխատավորները հարյուրապատիկ կհատուցեն ձեզ ձեր աշխատանքի համար. դրանով դուք կբախտավորացնե՛ք մեր յերկիրը:

Միաբան ու համարձակ առանջ:

Կորչեն ժողովրդի թշնամիները:

Մարշ դեպի Զանգեզուր:

«Ուռայի» աղաղակները խլացրին ընկ. Մյասնիկյանի վերջին խոսքերը:

Ամբիոն բարձրացավ բարձրահասակ մի մարդ՝ զինվորական լիովին հանդերձանքով: Դա գնդի հրամանատար ընկ. Տրավկինն էր: Նա թեթև կակազով սկսեց.

«Ընկեր բանվորներ, գյուղացիներ և Եջմիածնի աշխատավորներ. թույլ տվե՛ք 4-րդ գնդի ամբողջ կազմի անունից, այն գնդի, վորը մենջևիկներին հետ ունեցած մարտերում մշտական հաղթող է լեղել, վստահացնել ձեզ, վոր դաշնակներին ել կհասնի...»

(Նրան խոսքերն ընդհատվում են բարձրագոյ «ուռայի»-ներով և «Կեցցե աշխատավորների բանակը» աղաղակներով. յերաժշտախումբն ինտերնացիոնալ է նվագում):

«Մենք բանվոր-գյուղացիական կառավարութեան կամքով ուղմաճակատ յինելով՝ ձեզ խոսք ենք տալիս, ինչ գնով ել վոր լինի, զանգեզուրցիներին ազատել պարազիտներից ու կողոպտիչներից: Մենք չենք վերադառնա ձեզ մոտ, սինչև

չմաքրենք Չանգեզուրը և նրա լեռներից չպոկենք նրանց կպած դաշնակներին իրենց մառուզերիստներով: Մեր գնդակը չի վրիպի, մեր սլինը չի ընկճվի. ձեր ցանկությունը կկատարվի»:

Նորից լավեցին բարձր ու անլուելի «ուռա»-ները: Միտինգը վերջացավ և գնդի հրամանատարի հրամանով մեր գունդը ճեմարանի բակի փոքրիկ դարպասով «ուռա»-ների տակ և նվազով յեղավ խճուղին և դիմեց դեպի Եջմիածին կայարանը:

Մինչև կայարան հիանալի ճանապարհ էր: Յեղանակը մեր յերթի համար նպաստավոր էր, և կարմիր-բանակայիններն ուրախ առաջ քայլելով՝ հեղափոխական լերդեր էյին յերգում: Եջմիածնեցիք մեզ ճանապարհ դրին մինչև գյուղի ծայրը և իրենց հարազատներին ու ծանոթներին հրաժեշտ տվին: Կայարան հասնելով՝ իջանք ապրանքային կառավարչության ուղևորներով՝ սպասելով բեռնման: Վերջապես գիշերվա ժամը 1-ին 1-ին և 2-րդ գումարտակներ հրաման ստացան բեռնվելու՝ իբրև գնդի առաջին եջելոն: Բեռնվելուց հետո անհամբեր սպասում էյինք ճանապարհ ընկնելուն: Վերջապես հնչեց շոգեկանքի յերկարածիկ սուրոցը, վոր սլաքավարին իր մեկնումն էր ազդարարում: Ու ծանր փնչալով տարավ իր յետևից վագոնները: Յես արագությամբ բարձրացա կեղտոտ ու անճոռնի վագոնը և պակեցից հրամանատարներին կողքին, վորոնք աշխուժ զրուցում էյին հակառակորդների հետ ունենալիք ընդհարումների մասին: Կարմիր-բանակայիններն իրենց հերթին խմբվելով վագոնի մի անկյունում, խմբովին հեղափոխական լերդեր էյին լերգում, իսկ սյուս վագոններում մոմերի աղոտ լուսով ազգային պարեր էյին պարում:

Ճանապարհը շատ ձանձրալի էր. գիշերային խավարը թուլ չէր տալիս դիտել մեր անցած վայրերը. գնացքն էլ շատ դանդաղ էր շարժվում: Սողում էր գնացքը, իսկ ուխտերը հին վագոնների ծանրության տակ ճոճում էյին: Յերևան-Ջուլֆա ճանապարհը դաշնակները որով բարձիթողի արված ու քայքայված էր: Այն ժամանակվա դաշնակցական Հայաստանում ավելի խղճուկ ճանապարհ դժվար է յերևակայել: Ռելսերը շատ վատ էյին դարսված, այնպես վոր ամեն մի չընչին դարձին վագոնները մեկ այս, մեկ այն կողմն էյին ծուվում, իսկ ընթացքն չարագացնելիս այնպես էյին տարուբերվում, վոր նստելը դժվար էր:

Մենք անցնում էյինք մի շարք փոքր ու կեղտոտ կայարաններ, վորոնք քաղաքացիական կռիվների ժամանակ անցել էյին մեզնից դաշնակներին ու յետ և ավերված էյին: Կայարաններում հերթապահից ու սլաքավարից զատ վոչվոք չէր յերևում: Իսկ հերթապահ հեռագրիչը ապարատի յետևը նստած՝ ծանր ու բարակ «Մորզեյի» այբուբենն էր տկտկացնում:

Լուսարացին անցնում էյինք Շահթախտ կայարանով. այստեղից հիանալի տեսարան է բացվում շրջակայքի վրա: Արաքսն այստեղ բազմաթիվ վորոտներ ունի, վորոնցից մեկի վրայով գցված է քարե հաստարաններով փայտաշեն մի կամուրջ փայտե բազրիքով: Այդ կամուրջով է կատարվում հաղորդակցությունը Մակվի խանության հետ:

Գիշերը հիանալի յեղանակ էր, բաց առավոտվա դեմ ամպի գոռոց լավեց, և մենք տեսանք Նախիջևանի կողմից շարժվող սև ամպը: Մենք և ամպը իրար էյինք մոտենում: Ամպի ֆոնի վրա սպիտակին էյին տալիս

Նախիջևանի հայկական յեկեղեցին ու թյուրքական մզկիթն իր բարձր մինարեթով:

Անձրև եր շնչում և խոտահոտ եր դալիս:

Յեվ ահա ցանված արտի վրայով անցավ առաջին արևը: Քամի փրթավ և ողի մեջ պտույտ առավ հնձած խոտը: Մեքենավարը սուլեց և արագացրեց գնացքի ընթացքը:

Յերբ գնացքը մոտենում եր Նախիջևան կայարանին, քամին դադարել եր, իսկ անձրևի խոշոր կաթիլները մազվում էյին խոտի ու վագոնի թիթեղյա կարի վրա: Չնայած անձրևին՝ կայարանում մեզ սպասում էյին Նախիջևանի կուսակցական, խորհրդային ու արհեստակցական կազմակերպութունների ներկայացուցիչները: Գնացքը դանդաղ մոտեցավ կայարանին և կանգ առավ: Կարմիր-բանակայիններն սկսեցին վագոնները բեռնաթափելու պատրաստվել: Վերջապես անձրևը դադարեց, մենք ել պարպեցինք գնացքը:

Նախիջևանի ներկայացուցիչները կարճառոտ դիմավորումից հետո արդեն վագոնից լեյած 1-ին և 2-րդ գումարտակները տեղավորվեցին կայարանին մոտ՝ սպասելով 2-րդ ելելունին:

Ավելի շարժուն կարմիր-բանակայինները, չնայելով խոնավ յեղանակին, կրակ արին ու սկսեցին թեյ պատրաստել: Իրթի խոհանոցներն ել իրենց հերթին ծուխ արին ու սկսեցին ճաշ պատրաստել:

Յերկտամյա սպասումից հետո վերջապես սեմաֆորից այն կողմը լերկաց սև ոճանման գնացքը, վոր փնջալով դժվարությամբ իր յետևից քաշում եր 50 վագոն. հասավ ու կանգ առավ: Լսվեց «բեռնաթափվել» հրամանը:

Մարդիկ լեյան ու սկսեցին դատարկել զանազան սալեր ու լրեր: 2-րդ գումարտակի բեռնաթափումից հետո ամբողջ գունդը շարվեց և գումարտակներով կարգով շարժվեց Նախիջևանի խճուղով դեպի Շահբուզ: Նախիջևանի նեղ ու ցեխոտ փողոցներով անցնելիս այդ քաղաքի բնակիչները ժպտադեմ ուղեկցում էյին մեզ և անկեղծ-հոգեբուղիս խոսքեր ասում, հաջողութուն ցանկանալով դաշնակները հետ ունենալիք կովում: Անճանաչելի լեն այդ թյուրքերը: Նրանք արդեն մոռացիլ են լերբեմնի թշնամանքը հայերի ու թյուրքերի միջև:

Նրանք մոռացել են հայ-թյուրքական կոտորածը և այժմ վագելով մեր լեռեից՝ ժպտալով գոչում են.

— Սալամ, սալամ:

Թյուրք բնակչության այդպիսի ընդունելութունից ուրախացած՝ առաջ էյինք շարժվում: Վերջապես լերկաց ամբողջապես կանաչի մեջ կորած Շահբուզ գյուղը:

Շահբուզ գալով՝ գունդը տեղավորվեց բացթիշագում, առաջ ուղարկելով մարտական պահպանութունը, իսկ գնդի մյուս մասերն սկսեցին վրաններ խփել ու աշխատանք սկսվեց՝ վորպես մրջնոցում. մեկը վրան եր պատրաստում, մյուսը կրակ եր անում՝ իրեն համար թեյ չեփելու համար, ուրիշներն ել բոլոր հոգսերից ազատվելով՝ գետափ գնացին թարմանալու: Բոլոր կարմիր-բանակայինները և հրամանատարական կազմի մի մասը վրաններում տեղավորվեցին, իսկ հրամանատարները մեծ մասը տեղ գտավ բնակիչները բնակարաններում: Մեզ հատկացվեցին ամենալավ բնակարանները. թյուրք տնատերերը մեզ ընդունում էյին

ամենամեծ սիրալիությամբ, խնդրելով չքաշվել, զգալ մեզ ինչպես մեր տանը, մեզ ամեն հարմարութիւնն ընձեռում ելին, ինչ ունեկին և ինչ մեզ պետք եր, մասնավանդ ընտանիքավոր հրամակագմին:

Պետք է նշել, վոր մենք այ՛ աստիճանի տարակույս չունեցինք դաշնակներին հաղթահարելու վերաբերմամբ, վոր հրամակագմի մեծամասնութիւնը հետներն առել ելին իրենց կանանց, վորոնք հետագայում մեզ շատ ոգտակար լեղան մեր վիրավորներին խնամելով:

Բացոթյազը մինչև յերեկոյան ժամը 10-ը հանդարտվեց. ամենքը պառկեցին քնելու. բացառութիւնն էր գնդի հրամանատար ընկ. Տրավիկինը, վորը շրջապատված իր ոգնականով, համհարզով և յերեք գումարտակների հրամանատարներով, ոպերատիվ քարտեզի մոտ նստած՝ մշակում էր հակառակորդի հետ հանդիպելու դեպքում ունենալիք գործողութիւնների ծրագիրը:

Ժամանակ անց՝ հանգավ նաև գնդի հրամանատարի բնակարանի ճրագը: Ճամբարը խաղաղ էր: Ցերեկվա լերթից հոգնած՝ ամենքը հսկայի քունն ելին մտել. քնած չեկին միայն ժամապահներն ու հերթապահները: Լսելի լեր, թե ինչպես ժամապահը ծանր շրջագայում էր հրացանների բուրգի մոտ և խավարի միջով շուրջն էր նայում, ասես մթի մեջ բուն վորս է փնտռում:

Հետևյալ որվա ժամը 5-ից ամբողջ ճամբարը վոտքի լեր: Վորոշված էր ամբողջ որը մնալ Շահբուզում, նախ՝ մեր շարժումը չմատնելու նպատակով՝ շարժվելը մութն ընկնելուց սկսելու համար, և չերկրորդ՝ մինչ այդ գնալու ճանապարհը կարգի բերելու համար:

Շարժումն աչպես էր կազմակերպված. ժամը 20-ին պետք է դուրս գար առաջավոր ջոկատը՝ կազմված 2-րդ գումարտակից, սակրավորները մեկ դասակից և հեծյալ հետախուզիչների յերկու ջոկից: Առաջավոր ջոկատից առաջ էր ուղարկվելու ռազմերթի պահպանութիւնն՝ կազմված մեկ վաշտից և հաստոցավոր գնդացիների մեկ դասակից, վորը պիտի վարագուբեր թե աշխատանքները և թե գումարտակի գլխավոր ուժերը: Ռազմերթի պահպանութիւնն յետևից պետք է գնալին սակրավորները և յուրաքանչյուր գորամասից նշանակված լրացուցիչ բանվորները սակրավոր հրահանգչի հետ, վորը ղեկավարելու յեր աշխատանքները: Առաջավոր ջոկատից, աչխնքն 2-րդ գումարտակից հետո ժամը 22-ին պետք է դուրս գալին գնդի գլխավոր ուժերը:

ՍՍԼՎԱՐԹԱ ՍՍՐԻ ԱՌՈՒՄԸ

Առաջավոր ջոկատը հունիսի 26-ի ժամը 20-ին խորին լուռութիւն մեջ, լուսնի լուսով սկսեց շարժվել. մենք բավականաչափ հեռացել ելինք բացոթյազից, իսկ մեր չետերը բլբի վրա դեռ չերևում էին հրամակագմի կանանց սպիտակ ուրվագծերը. նրանք մեզ ապամաճակատ ճամպելով՝ մեր ապագա վիճակով ելին մտահոգված:

Առաջ ուղարկած բանվորներն արդեն կարգի ելին բերել ճանապարհի մի մասը, վորով մեր շարժումը դշուրացել էր:

Չնայած ջոկատի մարդաշատութիւնը՝ շարժումը խորին լուռութիւն մեջ էր կատարվում. միայն գնդացի ջորիների վոտների դոփյունը և փամփուռալի յերկանիվ սալակների անխնիքի գխդիկոցն էր յերբեմն

արձագանգում Զանգեզուրի նախախուճների ձորերում: Շահբուզից մինչև Կարմալինովկա ճանապարհն ընկած է Շահբուզի լայն հովիտը լեզերոզ հեղեղատներով: Այդ ամբողջ տարածութունը ծածկված էր առանձին անտառապատ լեռներով և կտրտված բազմաթիվ առվակներով, վորոնք թափվում են Նախիջևան գետի մեջ. դրանց ափերին անընդհատ պատահում էին անտառակներ, վորոնք առաջներս բավական տարածութուն մեր տեսութունից ծածկում էին: Այդ հանգամանքը պահանջում էր շատ ուշադիր և զգուշ շարժվել և ուժեղ մարտական պահպանութուն առաջ ուղարկել:

Նախագզուշական բոլոր միջոցները ձեռք առնելով՝ առաջ էինք գնում: Շուտով շոկատը լերկարելով բավական մեծ տարածութուն բռնեց. ճանապարհը թույլ էր տալիս միայն շարք-շարք գնալ իսկ վորոշ տեղերի ցից-ցից քարերը, փոսորակներն ու գառիվերները հարկադրում էին իծաշարուկ գնալ: Տեղ-տեղ հարկադրվում էինք կանգ առնել, քարերի արանքից հանել յետ մնացած յերկանիվները. մանավանդ շատ չարչարվեցինք Նախիջևան գետն անցնելիս: Առաջին գնացքից հետո շոկատն սկսեց բարձրանալ Նախիջևան գետի կողքի ամենաբարձր անդունդն ի վեր, ամպերին հավասար, վորոնք ծածկեցին գետը մեր տեսութունից:

Ձորիները բավական ազատ էին շարժվում. լերկանիվների համար էր շատ դժվար. դրանք բոլոր լեռերին ու վորոտաններին հետևակի ոգնության կարիք էին զգում: Չնայած վոր շոկատում հրետանի չկար, մեր ընթացքը դանդաղեցնում էին շարունակ յետ մնացող յերկանիվները. դրանցից մեկն էլ Նախիջևան գետում լուվեց, և մենք մեծ դժվարությամբ դուրս հանեցինք:

Այդպիսի դժվարութուններ կրելով՝ շոկատն արդեն լուսադեմին Կարմալինովկա գյուղին էր մոտենում: Գյուղին մոտենալով էլինք, վոր հրացանի հատ-հատ ձայներ լուվեցին, վորոնց ձորն էր արձագանգում. դանշան էր, վոր մեր ռազմերթի պահպանութունը հակառակորդին է հանդիպել: Պարզ էր, վոր ընդհարվել էին, և մենք արագացրինք քայլերս: Կես ժամ չանցած՝ դեպի մեզ վազով գալիս էր մի հեծյալ: Նա մոտեցավ ինձ, արագ իջավ ձիուց և ինձ պարզեց մի ծրար:

— Ի՞նչ է, արդեն ընդհարվե՞լ եք հակառակորդի հետ, — հարցրի յես սուրհանդակին և արագ բացի ծրարը:

— Այո, ընկեր կոմբատ, նրանք մի քիչ կրակեցին մեզ վրա, — համարձակ ու աչքերը փալեցնելով պատասխանեց կարմիր-բանակայինը:

Զեկուպը կարգալը և ընդհարման մասին տեղեկանալը մեզ ամենևին չշփոթեց, և մենք շարունակեցինք շարժվել:

Հասնելով Կարմալինովկային՝ գյուղի հյուսիսակողմը փոքր դադարք սարքեցինք:

Կարմալինովկան մի փոքրիկ գյուղ էր. յերևում էր, վոր մի ժամանակ այդ շրջանի կուլտուրական ու շախն է յեղել: Իր զարգացած գյուղատնտեսութունով ու աղնվացեղ տավարով համարվել է լավ գյուղերից մեկը: Իսկ այժմ այդ ծաղկած գյուղից միայն ավերակներ են մնացել: Իաշնակներն ավերելով գյուղը, թալանելով ստացվածքը, դրանով չէին բավականացել և հետը մեկտեղ այրել ու ավերել էին բոլոր տները:

Մեզ հետ գյուղ յեկած մալականները տեսնելով իրենց ավերված տնտեսութունը, յերեխայի նման

արտասովում ելին և կամավոր լեկան մեզ հետ՝ դաշ-
նակներէց նրանց բարբարոսութեան վրեժն առնելու:
Վորովհետեւ մենք տեղանքին ծանոթ չեյինք, նրանք
մեզ համար ամենալավ ուղեցուցչներ յեղան:

Տաս ըոպի անց շաբունակեցինք ճամպան դեպի
Սալվարթա. լուսանում եր արդեն, և լեռան լանջին
մտնանալիս լսելի յեղան հրացանի ու գնդացրի արձա-
կցուններ. կարելի յեր վորոշեր վոր ռազմերթի պահ-
պանութեանը ընդհարվել և հակառակորդի խոշոր զո-
րամասերի հետ: Սակայն մենք կանգ չառանք:

Մտո քսան ըոպե անց ստանում եմ ռազմերթի
պահպանութեան պետի զեկույցը, վորով նա հայտնում
եր, թե հակառակորդը՝ մինչև մեկ վաշտ և յերկու հաս-
տոցավոր գնդացրի ուժ ունենալով՝ բռնել և Սալվար-
թան և թույլ չի աալիս առաջ շարժվել: Ամբողջ պա-
բազան արդեն պարզ եր այդ զեկույցից:

Ստանալով այդ զեկույցը՝ յես վճռեցի ռազմեր-
թի պահպանութեանը ելի մի վաշտ ոգնութեան ու-
ղարկել և 4-րդ վաշտի հրամանատարին հետևալը հրա-
մայցել:

«Հակառակորդները մինչև մեկ վաշտ և յեր-
կու հաստոցավոր գնդացիք ուժ ունենալով՝ բռնել
և Սալվարթա սարը և լսափանել ռազմերթի պահ-
պանութեան ճանապարհը:

Ձեզ հրամայում եմ՝ ձեզ տրված գնդացրաչին
մեկ գասակի հետ հարձակման անցնել, յետ շարժու-
տել հակառակորդին նրա բռնած դիրքից և արե-
վելյան ուղղութեամբ յետ մղելով՝ գրավել Սալ-
վարթա սարը և ամբանալ այնտեղ»:

Այս կարգադրութեան անելով՝ յես գումարտա-

կի մնացած մասերով 15 ըոպե կանգ առա, վորպեսզի
4-րդ վաշտին հնարավորութիւն տամ առաջ անցնել:

4-րդ վաշտը քայլը արագացնելով ծածկվեց վո-
րանի յետևը:

Ամառվա ամենալավ ժամանակն եր. առավոտվա
աղջամուղջն եր, և գորշ մառախուղի միջից մեր առաջ
տեսնում ելինք հսկա Սալվարթա սարը, վորը Փոքր
Մասիայից մի քիչ փոքր ե:

Սարն ամբողջ պատած եր թավշանման հարթ
կանաչով: Լեռան բոլոր լանջերին տեսանելի ելին յերփ-
ներանդ ծաղիկների գորգերը: Խոտը մարդու գոտկա-
տեղին եր հասնում, վորը սարի զառիթափութեան հետ
մեկտեղ՝ դժվարացնում եր 4-րդ վաշտի շարժումը. դրա
փոխարեն սքանչելի քողարկում եր մեզ ընդհուպ հա-
կառակորդին մոտենալու համար:

Սարի զառիթափութիւնը դանդաղեցնում եր վաշ-
տի շարժումը. «Վիկերսի» գնդացիքներ կրող ջութիները
դժվարութեամբ ելին սարը բարձրանում. հեշտ չեր
նաև կարմիր-բանակաչինների բանը, վորոնք շալակին
ունեյին ռազմերթի հանդերձանքը և հրացանները:

4-րդ վաշտի հրամանատար ընկ. Մալումյանը, մի.
մի լավ հրամանատար, վոր բազմիցս մենչեիկական
զվարդիականներին դուրս եր շարտել ամենաանառիկ
դիրքերից, քաջալերում եր իր կարմիր-բանակաչիննե-
րին և մի մեծ մահակ ձեռքն առած՝ գնում եր վաշտի
առաջից և ողտվելով տեղանքի քողարկումից, գնդա-
ցրաչին դասակն ուղարկեց ռազմերթի պահպանու-
թեան ձախ թեւը. դրանով կաշկանդելով հակառակոր-
դին իր ձախ թեւով, հաստոցավոր գնդացիքներով և
ռազմերթի պահպանութեանով հարվածը հասցրեց ալ

33533-65

թիով: Մի ժամ անց նա ամբողջ սարը մաքրեց հակառակորդից և ինքը գրավելով այն, սկսեց ամրանալ:

Գումարտական ամբողջութեամբ սարը բարձրանալով հետևյալ կարգով տեղավորվեց:

5-րդ և 6-րդ վաշտերը, ունենալով չերկուական ձեռքի գնդացիք, տեղավորվեցին առաջին եշերտում, 4-րդ վաշտը և դնդացրային խումբը՝ 2-րդ եշերտում: Առաջին եշերտին հաստոցավոր գնդացիները չտրվեցին, նկատի ունենալով, վոր 2-րդ եշերտի հրահետերից միշտ ել կարելի չե հարվածել հակառակորդին, մանավանդ վոր առաջին եշերտի խորությունը 400 մետրից ավելի չե չեր: Յերեկոյան դեմ հետախուզություն ուղարկեցինք հակառակորդի տեղավորումը, նրա ուժն ու հրահազը վորոշելու համար, ինչպես և կոտորու գերիներ բռնելու: Մեր հետախուզներին հաջողվեց անցնել հակառակորդի թիկունքը՝ Ալիլու գյուղը և մի գերի բռնելով գումարտակ վերադառնալ:

Գերու խոսքերից չերևում էր, վոր մեր դեմ կըսվում էր մեկ վաշտ լամբապետ Աղաբեկի հրամանատարութեամբ, և վոր գիշերը Նժդեհի կարգադրութեամբ Մխիանից ու Բոնակոթից մինչև չերկու գումարտակ իբենց գնդացիներով ոժտնդակ ուժեր ևն ուղարկված:

Վերջին տեղեկութեանը մենք մի քիչ կասկածում էինք, չենթադրելով, թե գլուղացին չափազանցում է, բայց հետևյալ որը նրա տված բոլոր տեղեկություններն արդարացան: Ըստ չերկութին գլուղացին մեր մեջ չգտնելով այն ամենը, ինչ դաշնակներն էյին մեզ վերագրել, վճռեց ասել մեզ ամբողջ ճշմարտությունը, մեզ իր մարդիկը համարելով:

Ստացած բոլոր տեղեկությունների մասին ան-

միջապես հեռախոսագրով դեկուցվեց գնդի հրամանատարին:

Հետևյալ որը ժամը 12-ի մոտ դիտակետից նըկատվեց հակառակորդի շարժում Մաղրայի կողմից և մարդկանց հավաքում Ալիլուի ուղտնում: Այդ ամենից կարելի չեր հետեցնել, վոր հակառակորդը հարձակման է պատրաստվում: Յեւ ժամը 15-ից Մաղրայի ուսյունից հակառակորդի թնդանոթներն սկսեցին դմբակոծել մեր գումարտակը: Մենք նկատում էինք, թե ինչպես նախ ծուխ եր չերևում, հետո խլացուցիչ պայթյունը լսվում և արկը մեր մոտովը թռչում անցնում էր. հետո մի ճալթյուն, և մեր չերկորդ գումարտակի յետը թիկունքում գետնից փոշու սլուն էր բարձրանում:

Իսկ կարմիր-բանակայինները նստած են, իրենց համար, իրենց դիրքերում, կարծես հեշ բան էլ չի պատահել: Միքանիսը կոշիկներն են կարկատում, կարգի գցում՝ հարձակում կանխատեսելով, ուրիշներն ինչ-վոր բանի մասին զրուցում են, վոմանք էլ ըրնոկլով անթարթ դիտում են այն տեղը, Մաղրայի ուղտնում հեռու-հեռուն, վորտեղ ծուխը չերկաց. հետո պալթած արկի ձայնը և նույն վայրկյանին մի ուրիշը մեր թիկունքում:

Այդ պահուն նրանցից մոտիկ պայթեց թշնամու արկը և նրանց փոշեծածկ արեց:

— Պահ,— գոչեց կարմիր-բանակային Մեսրոպը և մի կողմ թռավ:

— Վախեցանք, հո կնիկ չե՞ս,— գոռաց դեպի նա մի ուրիշ կարմիր-բանակային՝ Համոն, շարունակելով հետևել հակառակորդի հրետանուն: Իսկ Մեսրոպը

գետնին նստած՝ շոշափում էր իր ամբողջ մարմինը, ցանկանալով իմանալ, թե հո սպտահմամբ վերավորված չէ: Այդ ժամանակ յես ընդհուպ մոտենում եմ նրան և նկատելով նրա վախեցած գունատ դեմքը, հարցնում եմ.

— Մեսրոպ, ինչո՞ւ յես այդպես գունատ:

— Լիզապատառ չեղավ՝ կնկա նման, ընկեր հըրամանատար, դաշնակների եղ հիմար արկերից վախեցավ,— պատասխանեց ինձ Համոն նրա փոխաբեն, չդադարելով հակառակորդին դիտելուց:

— Ո՞վ ե ասում՝ վախեցա, յես միայն ցնցվեցի, ինչպես ամեն մեկն էլ ցնցվում ե արկի պայթյունից,— շարտեց վերավորված Մեսրոպը:

— Վոչոնչ, վոչինչ, շարունակեցեք դիտել հակառակորդին,— ասացի Մեսրոպին և շարունակեցի ճանապարհս դեպի 5-րդ վաշտը: Յես 5-րդ վաշտի ուսուցիչն էյի, յերբ դաշնակները համոզվելով, թե իզուր են փչացնում արկերը, դադարեցին մեզ վրա կրակելուց:

Դաշնակները 60-ից ավելի արկ արձակելով, մի ճանկոցով ել չմասնելով մեզ, բացի այն, վոր Մեսրոպին վախեցրին, լռեցին: Մեր հրետանին նրանց գոռոցին չեր պատասխանում: Առաջ ու առաջ մեր ցանկությունն էր ծածկել դաշնակներից մեր հրետանու գոյությունը, վորպեսզի հետո հրետանու հանկարծական կրակով հակառակորդին գետին տապալելինք: Յես արդեն 6-րդ վաշտի ուսուցիչն էյի անցել, յերբ ինձ հեռախոսի մոտ կանչեցին: Ինչ-ինչ կարգադրություններ եմ անում վաշտի հրամանատար ընկ. Ողաբաշյանին, ինքս շտապ գնում եմ 2-րդ եղևոնը: Գնդի հրամանատարը դեռ սպասում էր ինձ հեռախոսի մոտ:

— Ապագրատի մոտ եմ,— ասում եմ յես:

— Հը՛, ուղմաճակատում դրությունը վճից է. հրետանու ուղմաճակատում չյունից հո վերավորվածներ չկան,— նյարդոտ հարցնում է գնդի հրամանատար Տրավկինը:

— Վոչ, ամեն ինչ բարեհաջող է,— ասում եմ:

— Գրաված դիրքերում կացեք մինչև վաղը. վաղը կուղարկեմ ձեզ փոխարինելու,— հրամայեց գնդի հրամանատարը և հեռացավ հեռախոսից:

Արդեն մթնել սկսեց, յերբ յես վերջացրի խոսակցությունս գնդի հրամանատարի հետ և 5-րդ ու 6-րդ վաշտերի կապալինին կանչեցի, վորպեսզի վաշտերի հրամանատարներին լրացուցիչ կարգադրություններ անեմ. հանկարծ առջևում հրաձգություն լսվեց, իսկ հետո՝ «առա» աղաղակներ:

Գումարտակի առաջին եղևոնը չեր սպասում այդ հարձակմանը և սկսեց նահանջել: Վաղորոք տեղավորած զնդացրային խումբն սկսեց զնդակոծել հարձակվող հակառակորդին և ոգնել առաջին եղևոնի նահանջին: Բայց թշնամքն ամբողջ ժամանակ սեղմում էր անկարգ նահանջող վաշտերը: Նորից լսվեցին «Ուռա, ուռա, ուռա», և նորից աղաղակներ՝ «Խփիր դավաճաններին, վոչվոքի չխնայել»:

Սուճապը տարածվեց ամբողջ գումարտակում, այնպես, վոր 4-րդ վաշտն էլ աղվվեց, այնինչ մինչ այդ իր կաշունությամբ աչքի յեր ընկնում:

Մի ակնթարթ էր այդ: Ելի մի փոքր տատանում, և դաշնակները մեզ վրա կքշելին Սալվորթա սարից:

— 4-րդ վաշտ, պատրաստվիր հակահարձակման,— գոռում եմ յես:

— Վաշտը պատրաստ է, — զեկուցում է ընկ. Մալումյանը:

Մեզանից յուրաքանչյուրը հիշեց ընկ. Մյասնիկյանի խոսքերը, և ամեն վոք պատրաստ եր իր արյունը թափել Ձանգեզուրի գյուղացու ազատութեան համար:

— Ընկերներ, առաջ դեպի թշնամին, մինչև հաղթանակ. — գոռացի յես: Խոսքս դեռ չավարտած՝ ընկ. Մալումյանն առաջ թռավ: Դաշնակներն արդեն մեզ հիշն հասել: Աբրուներ զլուխս խփեց. մաուզերս առա և Մալումյանի յետևից, վաշտի առաջն անցած՝ խոյանում եմ դաշնակների վրա:

— Ուռն, ուռն, ուռն:

— Ուռն, ուռն, ուռն:

Բազմաթիվ վոտների խուլ զոփյուն: Ընդհատվող շնչառություն: Ձենքի զրնգոց ու չխկոց: Կոփամարտ է, ձեռնամարտ: Դաշնակները սասանեցին և սվինի հակահարձակմանը չզիմանալով՝ անեղ արծվի հարձակման յենթարկված հավի ճուտերի պես ցրելվ անցան:

Դաշնակները ցրելվ անցան, և մենք նորից հին դիրքերումն ենք:

Առաջին եշիլոնի վաշտերը կարգի բերվեցին: Հրամայում եմ 4-րդ վաշտը յետ տանել յերկրորդ եշիլոնը, 5-րդն ու 6-րդը իրենց դիրքերը առաջ տանել և հավաքել սպանվածներին ու վիրավորվածներին: Անհամբեր տեղեկութունների յեմ սպասում վաշտերի հրամանատարներից:

Մի ժամ անցած՝ նրանք զեկուցում են.

— Վոչ մի սպանված. յերեք թեթև վիրավոր

4-րդ վաշտից. յոթ սպանված դաշնակ. — այդպիսի տեղեկութուններ ստանալով՝ հանգստացա, կրճքիցս քարն ընկավ: Մի մտածի՛ մարդ, սվինամարտի նետով և միայն յերեք թեթև վիրավոր տալ:

— Լավ, հավաքեցեք դաշնակների դիակները և մի տեղ դրեք մինչև վաղը:

Վաշտերի հրամանատարները գնացին այդ հրամանը կատարելու, իսկ յես գնացի գնդի հրամանատարին զեկուցելու մարտի մեր հաջող վախճանի մասին:

Ընկ. Տրավկինը ցնծութեամբ ընդունեց այդ լուրը և այդ մարտի միջանի մասնակիցներին վաղորոք շնորհավորեց կարմիր դրոշի շքանշան ստանալը և նախազուգացրեց, վոր զգաստ լինենք, չենթադրելով, վոր դաշնակները կարող են նորից փորձ անել Մալվարթան դրավելու:

Սակայն իզուր. գնդի հրամանատարի անհանգըստությունը ավելորդ եր: Գիշերը մեր ուզարկած հետախուզությունը դաշնակների խրամատներում մարդ չգտավ, բացի դաշտային պահակը, վորը հենց առաջին հրաձգությունից փախուստի դիմեց:

Լուսացավ: Յուրաքանչյուր կարմիր-բանակային հետաքրքրվում եր տեսնելու դաշնակ զինվորներին: Յես ևս մոտեցա նայելու դժբախտներին, վորոնց բախտն ալտեղ եր բերել: Սպանվածներից մեկի զըրս պանից հետևյալ բովանդակութեան մի թերթիկ դուրս յեկավ.

«Միսիանի մարտական ճակատամասի պետ խմբապետ Հարությունին.

Հակառակորդին Սալվաթթա սարից քշելը կարևորագուցն խնդիր և թե պաշտպանութեան և թե հետագա հարձակումը դարգացնելու համար:

Ձեզ ոգնութեան ուղարկելով սիսիանցիներինց ու բունակութիւններից ամենալավ զինվորներին՝ հրամայում եմ.

Այսօր յերեկոյան դեմ քշել հակառակորդին Սալվաթթա սարից և ամրացնել այն:

Նկատի ունեցե՛ք, վոր ներկա խնդրի կատարումը հատուկ ծառայութիւն և հաջ ժողովրդի առաջ:

Սպարապետ Նժդեհն:

Թերթիկը ձեռք-ձեռք եր անցնում, և կարմիր-բանակայինները բարձրաձայն կարդալով՝ ասում էլին.

— Այ քեզ Հարութիւն. խմբապետ եր, այժմ ծառայութիւն մատուցեց հաջ ժողովրդին և միանգամից զինեցալի աստիճան ստացալ:

Հոգնած կարմիր-բանակայիններն այսպես գրուցելով՝ պատրաստվում էլին հողին հանձնելու գաշնակ դժբախտ զինվորներին:

ՍԻՍԻԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

Հետևյալ օրը, հունիսի 28-ը համեմատաբար հանդիստ անցալ. չերբեմն միայն կամ մեր կամ հակառակորդի այս ու այն զիրքից հատ-հատ կրակում էլին, դրանով իրենց գոյութեան մասին հայտնելով:

Յերկրորդ գումարտակն ուժասպառ եր չեղել թե ռազմերթով և թե չերկու օր տևող անընդհատ կռիւներից: Կարմիր-բանակայինները չերկու օր տաք կե-

րակուր չեյին ստացել: Վորովհետև այդ սարի գառի-թափ ժայռերի վրա վոչ մի ռազմերթի խոհանոց բարձրացնել չեր կարելի, իսկ ավելի ևս՝ կարմիր-բանակայիններն իրենց կաթսայիկներով չեյին կարող կերակուր բերել: Բացի այն, վոր կարմիր-բանակայինները տաք կերակուր չեյին ստանում, դրա հետ մեկտեղ ջրից ել էյին զրկված, ծաբավը ձյունով էլին հագեցնում, վորի հետեանքով շատերը հիվանդացան:

Նուցն օրվա յերեկոյան, ժամը 18-ին մեզ փոխարինելու յեկալ 189-րդ հրաձիգ գնդի գումարտակը:

Հակառակորդը մեր հերթափոխվելը տեսնելով՝ վրաներս գնդացրային ուժեղ կրակ բացեց, ըստ չերեվութին մեր հարձակումից յերկյուղ կրելով: Մեր հեռանալովը գնդացրային կրակը դադարեց, և ամբողջ ռազմաճակատը հանդարտվեց: Գումարտակը գալով գընդի շտաբը՝ մտալ 2-րդ եշելունի մեջ, Մենք այդ եշելունում գտնվելով՝ կարողացանք մի ամբողջ օր հանգըստանալ վորը մեզ բավական եր, վորպեսզի նորից մարտի մտնելինք հակառակորդի հետ:

Հուլիսի 1-ի յերեկոյան դեմ մեր գունդն ամբողջ խմբից Սալվաթթայի գագաթին, նպատակ ունենալով շարունակել հարձակումը, իսկ 189-րդ գունդը կենարոնացալ մեր ձախ թևում, վորպեսզի զարգացնե մեր գնդի հաջողութիւնը:

Լեռնային թնդանոթները նույնպես, ջորիների մեջքով, սարը բարձրացվեցին: Մութն ընկնելուն պես սկսվեց հրատոթների զիրքերի նախապատրաստումը: Լուսադեմին մեր գնդի 3-րդ գումարտակն իբրև կաշկանդող խումբ առաջ ուղարկվեց:

Առաջին գումարտակը հարվածող խմբի մեջ մտալ,

խի 2-րդը շարունակում էր մնալ գնդի 2-րդ եղելունում:

Մինչև հարձակման ժամը հասնելը բոլոր զորամասերն արդեն կազմ-պատրաստ էյին: Գնդի հրամանատարը հավաստիանալով այդ բանին, 3-րդ գումարտակին հրամայեց սկսել հարձակումը: 3-րդ գումարտակի հարձակման անցնելու հետ առաջին գումարտակի 2-րդ վաշտը, վոր աննկատ մտեցել էր հակառակորդի դիրքերին, նետի պես գրոհեց և հակառակորդին հիմնական դիրքերից հանելով՝ ստիպեց նահանջել: Առաջին գումարտակին ամբողջ կազմով սկսեց հետամտել հակառակորդին, սակայն նրան կանգնեցրեց հակառակորդի 2-րդ եղելունը, վորը հասել էր իր 1-ին եղելունին ոգնության:

Մեր լեգիոնը գումարտակը դեռ գնդի 2-րդ եղելունումն էր: Առջևներս վազուց արդեն գոռգոռում էլին թնդանոթները, լավում էր հրացանա-գնդացրալին տրեկողոցը:

Գումարտակը յերեկվա ճարեկամներին հետ, շուտափուշթ մարտի բռնվելու յեր ծարավի, սակայն գնդի հրասանատարից մեր մասի դեռ պատվեր չեր ստացվում. ըստ լեգեոթին նա ուզում էր առանց մեր գումարտակի հաշիվ տեսնել հակառակորդի հետ, այնինչ առջևում կուլող զորամասերի գործը այնքան էլ լավ չեր: Նա միքանի անգամ գրոհի անցավ, բայց հակառակորդի հետևակազորը ամուր էր մնում և չեր զիջում կազուչի-դադ սարը, վորը մարտի քմահաճույքով դիմադրության կենարոն էր դարձել: Մեր թնդանոթներն ավելի ու ավելի մոտիկից էլին հարվածում կազուչի-դադի վրա գտնվող հակառակորդի հետևազորին, աստիճանաբար (վտավաններով) մոտենալով նրանց: Վեր-

ջապես լես նկատեցի դեպի ինձ սուբացող պատվիրակին: Պարզ էր ինձ համար, վոր հասել էր մեր գումարտակի մարտի մեջ մտնելու մոմենտը: Մոտենալով ինձ՝ պատվիրակը ձիուց թռավ ցած և ինձ հանձնեց հետևվալ բովանդակության մի ծրար:

«2-րդ գումարտակի հրամանատարին.

Սարվարթա սարի հյուսիս-արևելյան կատար

2/VII 21 թ.

Քարտեզ 5 վերստ 1 մտն.

1. Հակառակորդը, վոր բռնած ունի կազուչի-դադ սարը, ոգնություն է ստացել և ամուր մնում է իր դիրքերում. առաջին եղելունի հաճախակի գրոհներն անհաջող վերջացան:

2. Հրամայում եմ ձեզ հարձակման անցնել Ալիլուի ուղղությամբ, դուրս գալ հակառակորդի թևի դեմ և զրանով ոժանդակել առաջին գումարտակի հրամանատարին կազուչի-դադ սարը գրավելու»:

Այդ պատվերն ստանալով՝ գումարտակը ըստ վաշտերի բաժանվեց. զառիթափ լեկերը, քարքարոտ, խիտ թփուտով ծածկված բլուրներն իրենց փշուր քարերով՝ դժվարացնում էին գումարտակի շարժումը:

Հետախուզելով տեղանքը՝ վորոշեցի շարժվել Ալիլուի արևելյան կողմով, ունենալով 5-րդ ու 6-րդ վաշտերը և գնդացրախմբի մի դասակ առաջից, իսկ 4-րդ վաշտը լեղկու դասակով և գնդացրախմբով սանդղաձև տեղավորել 6-րդ վաշտից աջ, 2-րդ եղելունում: Շարժումը բլուրների վրա դժվար էր, սակայն

կարմիր-բանակայինները, վորոնց հրամանատարները քաջալերում ելին, արագացրին քայլը: Այդ ժամանակ գիտակետից հաղորդեցին, վոր Ալիլու գլուղի յետևը նկատելի չե մեծաքանակ հեծելազորի ու հտակազորի շարժում: Բոլոր հրամանատարներն սկսեցին բինովը ներով փնտոել հակառակորդին: Փոշու մի մեծ սյուն ապացույց եր, վոր մեկը կա, բայց թանձր մատախուղը թույլ չեր տալիս վորոշել, թե այդ ինչից ե: Յենթադրելով, թե հակառակորդին ոժանդակ մեծ ուժեր են մոտենում, 2-րդ գումարտակն ավելի արագ շարժվեց, վորպեսզի գրավի Ալիլուի վրա իշխող բարձունքները և հակառակորդին հնարավորութուն չտա գյուղից դուրս գալու:

Ինչքան մենք բարձունքներին ելինք մոտենում, այնքան մեղանից հեռանում ելին հակառակորդին յերևակայաբար յեկած ոգնական ուժերը:

Այդ ժամանակ մենք վճռեցինք, թե հակառակորդը նահանջում ե, և ավելի վճռական անցանք հարձակման:

Առաջներս լուրջ խոշընդոտի չհանդիպելով՝ գումարտակը գրավեց Ալիլուի հարավ-արևմտակողմի անանուն բարձունքները, շարժվեց դեպի գլուղը և մտավ հարավ-արևելյան ծայրից:

Իրավելով Ալիլուն՝ մենք այնտեղ գրեթե բնակիչ չտեսանք, բացի միքանի ծերունիներից, վորոնց կյանքը, իրենց ասելով, այնքան ել արժեք չունեք իրենց համար: Հարցուփորձից իմացանք, վոր բնակիչները՝ վախենալով, թե բայլեհիկների «կացնավորներին» խումբն իրենց կկտորի, ով ինչ կարող եր՝ վերցրել եր ու Բռնակոթ փախել: Այդ խոսակցութուններից հետո մեզ համար պարզ յեղավ, վոր Ալիլուի հեռացող

բնակիչներին մենք հակառակորդի ոժանդակ ուժերի տեղ ելինք դրել: Պետք եր հակառակորդից վրեժ առնել «կացնավորներին» խմբի մասին նրա տարածած պրովոկացիայի համար, ուստի մենք վճռեցինք նրանց խիստ պատժել: Առանձնացրած 5-րդ վաշտն իրեն կըլքված գնդացրալին դասակի հետ հրաման ստացավ հետամտել հակառակորդին և փախստականներին հասնելով՝ նրանց իրենց գյուղը վերադարձնել, ոտանց կորցրնելու իր շփումը հակառակորդի հետ, իսկ մնացած լերկու վաշտն ու գնդացրային յերկու դասակը պետք ե հարձակման անցնելին կազուչի-դաղ սնրի վրա ամբացած հակառակորդի վրա: 6-րդ վաշտի հրամանատար ընկ: Ողաբաշյանն իր վաշտով մոտեցավ հուկառակորդին մինչև հրացանի հեռակալութուն և թաքստոցից դուրս պրծնելով՝ գրոհի դիմեց:

Բոլորը միանգամից գոչեցին, հետո իսկույն լուցին: Առաջին գումարտակը փորձեց հարձակման անցնել, սակայն հակառակորդի հաստոցավոր գնդալիւրների դիպուկ կրակը մոտ չեր թողնում: Դաշնակների հրանոթները գոռգոռացին և մեզ շրայներով գնդակոծեցին: Այդ ժամանակ մեր մարտկոցը՝ չգիտես ինչու՝ լուկ եր:

Յես մոտեցրի 4-րդ վաշտը և 6-րդի հրամանատար ընկ: Ողաբաշյանին պատվիրեցի վճռական հարձակման անցնել: 6-րդ վաշտը շելավ և առաջ անցավ: Հակառակորդի գնդացիրն սկսեց գնդակ տեղալ վրան: Թըվում եր, թե դիպուկ կրակը մարդկանց շարքերում ավերածություն ե անում: Կարմիր-բանակայինները կըրակի տակ վազում ելին, պտուկում, նորից վազում, ուղղակի դեպի հակառակորդը դիմելով: Միքանիսը փորսող մտնում ելին վորեւ ծածկարանի յետև:

Հրաձգութիւնը հաճախացած շարունակվում էր, սակայն վսշտն առաջ էր շարժվում:

Հանկարծ մեր ձայն թևին բոլորովին մոտիկ, առաջին գումարտակի յետևը մեր մարտկոցները գոռգոռացին: Արկերն ընկնում էին դաշնակների գծի հենց առաջը և քանդելով հողը, գետնին կպած դաշնակ զինվորներին քար ու հողով ծածկում էին և մխակոլով անում:

— Մարտկոցն ոգնում է մեզ, առաջ,— գոռաց վաշտի հրամանատար Մալումյանը և առաջ անցավ:

Մարտկոցի կրակ բանալուց ուրախացած մարդիկ առաջ վազեցին և մի ակնթարթում հակառակորդի թիկունքն անցան:

Դաշնակները մեզ իրենց թիկունքում նկատելով՝ սկսեցին կազուչի-դաղից իջնել, նահանջելով Մաղրաշի ուղղութիւնով: զրանից հետո Յ-բդ գումարտակն սկսեց նրանց հետամտել, իսկ մեզ պատվիրված էր հարձակվել Տուլորս — Բոնակոթ ուղղութիւնով:

Պատվիրելով գնդացիները ջորիներին բարձել, մենք սկսեցինք իջնել Սիսիան դյուղը: Գյուղը գրավելուց հետո մեզ հաշտեցին, վոր դաշնակ մինխտր Մելիք-Յուլյանը իր խմբով բռնել է Բլուս-Արաթոնի սարը և Կալազան-դաղը, ցանկանալով խանգարել մեր շարժման ուղին:

Գնդի հրամանատարը այդ տեղեկութիւններն ստանալուց հետո նոր վճիռ կայացրեց:

Առաջին գումարտակին հրամայվեց հարձակվել Ալխաթյանի ուղղութիւնով, իսկ չերկրորդին՝ Տուլորսի և Աղքենդի:

Մենք շարժվեցինք գնդի հրամանատարի պատ-

վերը կատարելու: Յեզ հագիվ լեւել ելինք Սիսիանի հյուսիսակողմի անանուն բարձունքները, վոր Կալազան-դաղ սարի լանջին մի խումբ հեծյալներ տեսանք, վորոնք լետ ու առաջ էին արշավում, ըստ յերևութիւն ցանկանում էին դրանով մեզ վախեցնել:

— Գնդացիները բռնեցից իջեցնել, — հրամայեցի յես:

Անմիջապէս գնդացիները վար անովեցին և դրվեցին: Մենք դեռ շատ հեռվումս էլինք, լեբը դաշնակներն սկսեցին համադարկելով կրակել մեզ վրա: Այդ նշան էր այն բանի, վոր հակառակորդը լուբջ դիմադրութիւն չի ցույց տալու: Քանի վոր հակառակորդը հրացաններէ համադարկելով էր կրակում, մենք յենթադրեցինք, վոր նա ծանր գնդացիներ, նուէնիսկ ձեռքի գնդացիներ չունի: Մեր լինթադրութիւնն արդարացավ: Մենք մեր հաստոցավոր գնդացիներէ կրակով պատսպարված՝ սկսեցինք մոտենալ հակառակորդին: Դաշնակները նկատեցին այդ, չդիմացան և առանց վորեւէ դիմադրութեան նստեցին ձիերը և արշավեցին Աղքենդի ուղղութիւնով և այն կողմը:

Յերեկոյան դեմ մենք գրավեցինք Աղքենդը, և գումարտակը տեղավորվեց գիշերելու:

Վաշտերի հրամանատարներն սկսեցին իրենց մարդկանցը տեղավորել, իսկ յես քաղղկներէ հեռ գնացի գլուղական ժողով հեղկոմ կազմակերպելու:

Ուշ յերեկոյան հեղկոմ կազմակերպելով՝ մենք լեւանք և դիմեցինք դեպի մեզ հատկացված շինքը: Յետևիցս ինձ հասավ հեղկոմի նախագահը և հարցրեց.

— Ընկեր հրամանատար, յես կարգադրել եմ, վոր գյուղում յեղած զինքը հավաքեն. վորտեղ դարսենք:

— Հեղհամի գրասենյակը, — պատասխանեցի և շարունակեցի:

Մինչև գիշերվա ժամը 12-ը գլուղացիները գրեթե ամբողջ զենքը հանձնեցին: Մենք առաջներս Մեջիզու գլուղի ուղղութեամբ մարտական պահպանութիւն ունենալով՝ խորը քնեցինք, չկանխատեսելով, թե վորեւր ընդհարում կուեննանք:

Կատաղի մարտից և ցերեկվա լերթից հոգնած՝ յես մեռելի պես եյի քնել և քնի միջից լսեցի, թե ինչպես մեկն իմ անունն է տալիս.

— Ընկեր կոմբատ, ընկեր կոմբատ:

— Ի՞նչ կա, — հարցրի յես շինելը վրայիցս զցելով և բարձրացա տեղիցս:

— Այդ յես եմ, ընկեր հրամանատար, գումարտակի հերթապահը. հենց այժմ պարեկները բերին այ այս մարդուն. — և ցույց տվեց բարձրահասակ, ցնցոտիներով մի մարդու:

— Ի՞նչ մարդ ե, սէր եր գնում. — հարցրի հերթապահին:

— Թույլ տվեք զեկուցել. — զիմեց ինձ մինչև այդ լուռ կացած ցնցոտիավոր մարդը:

— Ասացեք, ի՞նչ քաղաքացի յեք:

— Յես հայկական Յ-րդ գնդի կարմիր-բանակային եմ. մենք Դարալագյազում 70 մարդով զերի ընկանք, և 70 մարդուց, ինչպես տեսնում եք, յես եմ ազատվել, այն ել անձեռ, իսկ մնացածներին դաշնակները գնդակահարեցին:

Յեկ նա մանրամասն պատմեց Տաթևի ժայռի գնդակահարութեան մանրամասնութիւնները:

Նաչեցի նրան, և հավատալու չեր գալիս, թե նա կարմիր-բանակային է, թե նա մերն է:

Իսկ ինչձի կապացուցեք, թե Յ-րդ գնդի կարմիր-բանակային եք, ինչպես ասում եք, — զիմեղով նրան, հարցրի յես:

Նա իջեցրեց շալվարը և միջից հանեց Կարոյի կուստոմսը և մեկնեց ինձ:

Այդ փաստն ել ինձ համար համոզեցուցիչ չէր, և յես այնուամենայնիվ նրան դաշնակ լրտես եյի կարծում:

— Այս սւմ տոմսն է, — հարցնում եմ:

— Այս իմ ընկեր Կարո Ասլանյանի տոմսն է, վորին դաշնակները ուրիշներէ հետ մեկտեղ սպանեցին, — պատասխանեց նա:

— Ձեր գնդի հրամանատարն ո՞վ եր, — հարցաքննում եմ յես:

— Մեր գնդի հրամանատարը ընկ. Բաղդասարովն եր, իսկ գնդի ռազմկոմը ընկ. Աթոյանն եր, — բնավ չչփոթվելով պատասխանում է ինվալիդը:

Ելլի չեմ հավատում նրան ու հարցնում եմ.

— Ի՞նչ զրահագնացքներ կային ձեզ հետ և վճրտեղ:

— Մեզ հետ «Ազատամարտ» և «Մուսալեյան» զրահագնացքներն եյին՝ Ղամարլվում, — պատասխանում է նա:

— Լավ, տարեք ընկերոջը, մի տեղ տեղափոխեք, կերակրեք և կապեցեք վերքը, — ասացի հերթապահին: Նրանք զնացին, իսկ յես նորից պառկեցի:

ԳՆԴԱԳԵՏԸ ՄՏԱՄՈՒՄ Ե ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼ ԱՌԱՋՎԱ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դաժան ու հոգնեցուցիչ մարտերից հետո քնած եյինք անզարթնելի: Դեռ չեր լուսացել, վոր Ալխա-

Թյանի կողմից հրացանաձգության ձայներ լսվեցինս Այնտեղ մեր գնդի առաջին գումարտակն եր տեղա-
վորված: Հենց առաջին պայթյունից ամբողջ գումար-
տակը պատրաստ եր մարտի մտնելու: Մենք շուտա-
փույթ հազնվեցինք և լեյանք իմանալու, թե ինչու են
և բանը: Մինչ այդ հրաձգությունը հաճախացավ և
լավեց գնդացրի ճածոտոցը:

Վորովհետև յես վոչ մի կապ չուենելի առաջին
գումարտակի հրամանատարի հետ, ուստի իսկուչն ձիա-
վոր ուղարկեցի հրաձգության մանրամասնություն-
ներն իմանալու: Մի ժամ անց ձիավորը վերադարձավ
առաջին գումարտակի հրամանատարը տեղեկացնում
եր ինձ, վոր գնդապետ Թարխանովը և խմբապետ
Աթաջանյան Գերասիմը գիշերային մթից ոգավելով
հարձակվել են գումարտակի վրա, բայց պարտվելով
և իրենց սպանվածներին ու վիրավորներին թողնելով
նահանջել են Յելլիջա սարի և Ալչադաղի ուղղությամբ:

Այդ ժամանակ իմ գումարտակը յեկան ձիերով
գնդի հրամանատար Տրավկինը և նրա ոգնական Ավա-
կիմյանը: Առաջին գումարտակի ռալոնում տեղի ու-
նեցած դեպքերի մանրամասնությունները յես զեկու-
ցեցի գնդի հրամանատարին: Վերջինս լսելով ինձ
պատվիրեց անմիջապես դուրս գալ և անցնել հարձակ-
ման և հակառակորդին դուրս բերելով բռնած դիրքե-
րից, առաջ անցնել: 20 բուլե անց ամբողջ գումար-
տակը շարված եր, և մենք հարձակման անցանք:

Մեր ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերից մի շարք
բավական բարձր սարեր ելին ձգվում, վորոնք զառի-
թափ փեշեր ունեցող խորախոր ձորերով կտրտված
եյին: Մեր առջևը, այդ սարերին խոտորնակ ընկած
եյին Յելլիջա և Ալչադաղ լեռնաշղթաները:

Այդ սարերի կատարները բռնված եյին հակա-
ռակորդի ցանցառ շղթայով: Այդ կատարներից նա
գնդակի յեր բռնում մեր անցած ամբողջ կիրճը: Մար-
տական պահպանության մեջ գտնվող վաշտը ընկնելով
հակառակորդի գնդակոծման տակ, հարկադրված եր
շատ մեծ տարածության վրա ցրիվ գալ, բայց և այն-
պես գնդացրային ուժեղ կրակը կանգնեցրեց նրան և
զրեթե գեանատարած կաշկանդեց:

Յես գտնվում ելի այդ վաշտի հետ, հետախուզե-
լով տեղանքը, զտա, վոր հակառակորդի բռնած դիրքն
իշխում և մեր դիրքի վրա, և վճռեցի հակառակորդին
զրոհել մութն ընկնելիս կամ լուսադեմին:

Բայց վորովհետև մինչև յերեկո անհնարին եր
հետախուզել հակառակորդի իսկական տեղադրությունը
և նրա հրակետերը, ապա զբոհը հետաձգեցի մինչև
լուսաբաց, յերբ արդեն ստացված կլինելին հակառա-
կորդի մասին ստույգ տեղեկություններ: Առաջ զրկած
հետախուզությունը մոտավորապես պարզեց, վոր հա-
կառակորդն իր գլխավոր ուժերը՝ մինչև 2½ վաշտ
հաստացավոր գնդացիներով, կենտրոնացրել և Յելլիջա
սարի վրա, պաշտպանելով Դարաբասի ճանապարհը:
Նման տեղեկություններ ունենալով, յես վճռեցի հա-
կառակորդի դեմը թողնել 5-րդ վաշտն իրեն տված
գնդացրային դասակի հետ, իսկ գումարտակի մնա-
ցած ստորաբաժանումներով շրջանցումով գնալ Դարա-
բասի վրա՝ նպատակ ունենալով հակառակորդի թի-
կունքն անցնել:

5-րդ վաշտն սկսեց անհանգստացնել հակառա-
կորդին, վորպեսզի սխալեցնի նրա ուշադրությունը,
իսկ մենք շատ մեծ զգուշությունով շարժվեցինք Դա-
րաբասի ուղղությամբ:

Յեկնելով Թուղուս-յուրտ սարի արևելյան լանջը, անտառի միջով Դարարաս եյինք իջնում:

Հատիվալը լանջը շատ եր դժվարացնում շարժումը: Գնդաքրային խումբը հաճախ ստիպված եր լինում կանգ առնել և շտկել բեռները, վոր ջորիների վզներին եյին իջնում:

Առավոտվա աղջամուղջն եր սկսվում: Թարմ առավոտ եր: Անտառի խորին լուսթյան ու հանգստության մեջ մենք զգուշությամբ բռնելով ծառերի ճյուղերը, թփերի թավուտի միջով առաջ շարժվեցինք:

Անտառի՝ յեզրին մեր աչքի առաջ գետակով կիսվող փոքրիկ կիրճի կաթսայաձև փոսում փոված եր Դարարաս փոքրիկ գյուղը: Գյուղից այստեղ ու այնտեղ ծխի բարակ շերտեր եյին բարձրանում, վոր միախառնվում եյին չերկնքի հետ:

Գիշ-քիչ սկսեց սղիտակին տալ առավոտվա զով ու գորշ մեզը, և շրջապատը կենդանացավ: Յերևում եր, թե ինչպես հովիվները տավաքը արոտ յին քշում, գետի հոսանքովը վեր տանելով հեռուն:

Այդ ժամանակ մեր ուղմերթի պահպանութունը գյուղի արևմտյան ու հարավ-արևմտյան ծայրերից սկսեց Դարարաս մտնել: Յերբ ուղմերթի պահպանությունը գյուղի արևմտյան ծայրին հասավ, մենք համարձակ առաջ գնացինք: Ծների բազմաձայն հաջոցն եր մեզ ուղեկցում գյուղ մտնելիս: Թվում եր, թե գյուղում շներից գատ փոշվոք չկա: Նույնիսկ հովիվներն ել մեզ տեսնելով՝ թողին իրենց հոտերը և թաղնակցին անտառում: Դաշնակների պրովոկացիաներով վախեցրած բնակիչները հանկարծակիի գալով՝ փակվել եյին խրճիթներում և վախենում եյին փողոց դուրս գալ:

Վերջապես մեղ հաջողվեց սրան-նրան վերջերից հանել և ապացուցել, թե մեր թշնամիները խաբել են նրան:

Կարճ ժամանակ անց նրանք ել այնպես չեյին նայում մեզ, ինչպես առաջ, բայց և այնպես վորոշ անվտանգությամբ եյին վերաբերվում և ըստ յերևութին յերկյուղ եյին կրում, թե հետո ջարդի և «կացնավոր» խմբի կոտորածին են յենթարկելու:

Գյուղում մնացել եյին բացառապես մանուկները, ծերունիներն ու կանայք, իսկ յերիտասարդութունն ամբողջությամբ ճակատումն եր, Յեկնելա սարի վրա:

Մի պառավի հարցնում եմ.

— Տատի, հապա ձեր ջահելները և առհասարակ գեղականը վերտեղ են:

Նա առաջն կանգնել եր խավար հայացքը գետին միած և վախեցած ինձ եր նայում:

— Ենտեղ, սարի վրա. Գերասիմը նրանց ղրկեց հնտեղ. ինքն ել ես գիշեր պալկոֆուիի հետ փախավ Տաթև, — յերկչոտ պատասխանում ե պառավը:

— Իսկ ձեր ջահելները մեր դեմ ինչ՞ու յեն կըովում, — հարցնում եմ նրանից:

— Ո՛վ գիտի, վորդի: Ով եկավ եստեղ, ասում եր, վոր հրե կացիներն առած՝ գալիս են ու ամենքին ել պեռք ա սպանեն. դրա համար ել մեր տղերքը կովի դուրս եկան, վոր եզ կացնավորներին չթողնեն գեղը մտնեն:

— Չեր գյուղից Գերասիմի հետ ելի ճվ ե գնացել, — հարցնում եմ մոտ յեկած ծերունուն:

— Գեղի բոլոր պատվավոր խալիսը, — պատասխանում ե ծերունին և ինձ առաջարկում գնալ իր տունը հաճախանալու:

— Լավ, առաջ կարմիր-բանակայիններին տեղափոխենք, հետո կամոածենք մեր մասին,—ասում եմ ձերունուն:

Այդ ժամանակ ժանուկներին ու ձերունիներին խումբը շրջապատում է մեզ և լսում մեր զրույցը:

6-րդ վաշտը հանգստի ուղարկվեց Լոր և Շնաթաղ, իսկ 4-րդը մնաց Դարաբասում:

Գյուղացիները հոգատարությամբ տեղավորեցին կարմիր-բանակայիններին, այգիներից կեռաս բերին և սկսեցին հյուրասիրել մեզ:

Յես նստած գեկույց ելի գրում գնդի հրամանատարին. վաղելով յեկավ կարմիր-բանակային Մնացաղանը և վրա տվեց.

— Ծնւտ, շնւտ, դաշնակները հարձակվում են:

Բոլորս միանգամից վեր թռանք և ատրճանակներս հանելով դուրս վազեցինք:

— Վճրտեղ են դաշնակները,—հարցնում եմ նրան:

— Այ, հրեն, սարից լիջում են.—մատով ցույց է տալիս Մնացաղանյանը Յելլիջայի ուղղությամբ:

Առնում եմ բինոկլը, նայում. իրոք վոր, խումբը խումբ ու հատ-հատ մարդիկ են վազում: Տափակ տանիքներին հավաքվել են կին ու չերեխա և նույնպես նայում են սարից լիջնող այդ մարդկանց: Մոտս կանգնած եր հենց նույն ձերունին: Հարցնում եմ.

— Յեկողներն ինչ մարդիկ են:

— Եղ դաշնակների սաղաթներն են, մեջն ել մեր ջահեղները. մենք նրանց խաբար արինք, վոր Գերասիմը փախավ, դուք ել վաղուց գեղն եք մտել, ու ապսպարեցինք, վոր զան հանձնվին, գրա համար ել նրանք զավիս են հանձնվին:

— Ընկեր Մալումյան, թակարդ դրեք և բուրբին գլխաթափեք,—պատվիրում եմ 4-րդ վաշտի հրամանատարին:

Մի ժամ անց՝ վաշտի հրամանատարը զիկուցում է, վոր ամենքը գլխաթափված են: Գնում եմ գերիներին մոտ, ավելի մոտենում և նայում. փայտի պես դեղ են տված հրացանները: Անմիջապես գնալի ու գերիների մոտ պահապաններ եմ դնում մինչև նրանց գնդի շտաբն ուղարկելը:

Գերիները խղճալի տեսք ունեցին, վատ ելին հազնված, մեկի հագին արխալուզ, մյուսին՝ չուխա, մեկը անգլիական հին ֆրենչ եր հագել, վոտներին տրեխ, ու նրանցից և վոչ մեկը գլխավորի տեսք չուներ:

— Ինչո՞ւ աչդպես վատ եք հագնված, ընկերներ,—հարցնում եմ նրանց,—դաշնակները միթե հագուտ չունեցին՝ ձեզ տալու:

— Հագուտս կար, համա են մաուզերիստների հագին եր, իսկ մեզ ասում ելին, վոր սպասենք՝ մինչև ամառն անցնի, կամ պատերազմը վերջանա,—ասում են նրանք միաբերան ու մեկը մյուսի խոսքը կտրելով:

— Իսկ ինչո՞ւ ռազմաճակատ գնացիք, յերբ ձեզ հետ այդպես ելին վարվում:

— Մենք գնացի՞նք. մեզ քշեցին, հետն ել ձեր կացնավորներով ելին ա՞ն տալիս,—ասում է չուխա հագած մի կարճահասակ զինվոր:

— Հիմա տեսնում ենք, վոր դուք վոչ մի կացնավոր խումբ չուներ և մեզ նման աղքատին չեք ձեռք տալիս, ու պատրաստ ենք ձեզ հետ դաշնակների դեմ գնալու. չեթե հենց հիմա մեզ գենք տաք, մենք ձեզ հետ կերթանք նրանց ստի համար վրեժ առնելու:

— Պետք չի, մենք առանց ձեզ ել կզանք նրանց հախիցը. ավելի լավ է՝ դուք ձեր տնտեսությունով զբաղվեք. — ասում եմ նրանց:

Յեվ տեսնելով, վոր նրանք մեզ համար վտանգավոր չեն, ուղարկեցի տնները, իսկ իրենցից զրաժամ գնեքերն ուղարկեցի գնդի շտաբը:

Գիրիները շնորհակալություն հայտնելով մեզ՝ հենց այդտեղ գրկախառնվեցին իրենց կանանց ու մայրերի հետ, վորոնք արտասուքն աչքներին սպասում էին իրենց հարազատների մահավճոխն: Յրվեցին տնները:

Ամբողջ որն զբաղված էինք այդ գյուղերում հեղկոմներ կազմակերպելով: Յերեկոյան դեմ վերադառնալով Դարբաս գյուղը, պատրաստվեցինք քնելու:

Յերեկոյան մութն ընկնելուց հետո իջավ չերկրի վրա ամառային աստղազարդ հանգիստ գիշերը: Գյուղը հանգիստ է: Յերբեմն միայն լսվում է շների հաջոցը պարեկապան կարմիր-բանակալիներն վրա: Վոչ մի բան չի հիշեցնում, թե վաղուց չե, ինչ այստեղ մեր թշնամի դաշնակներն էին:

— Դեհ, այսորվա համար քաշածներս բավական է, պետք է պռակել քնելու, — ասացի ու պատրաստվում ելի պռակել, վոր մեր տան յետևը ձիու վորոնների դուխուն լսվեց և իսկույն բակը մտավ գնդի շտաբի պատվիրակը:

— Հը՛, ինչ կասեք, ընկեր Սարգիս, — հարցրի պատվիրակին, յերբ նա մոտեցավ ինձ:

— Ծրար ունեք գնդի շտաբից, — ասաց նա ու ձեռքը տանելով պալուսակի տակը՝ հանեց ու ինձ մեկնեց լուզոտված մի ծրար:

Յես արագ բացի և կարդացի.

— «Վաղը լուսաբացին սուսլին ու Յ. ըդ գումարտակները հարձակվում են Տաթևի և հետո Խոտանանի վրա: Ձեզ հրամայում եմ գումարտակով՝ դուրս գալ և զբաղվելով Յաջի գյուղը՝ սպասել իմ կարգադրությանը»:

Կարգալով գնդի հրամանատարի պատվերը՝ յես իմ հերթին վաշտի հրամանատարներին կարգադրեցի գիշերվա ժամը 2-ին հարձակման պատրաստ լինել և պռակեցի քնելու:

ՅԱՅՁԻԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Գումարտակը գիշերվա ժամը 2-ին անտառամիջի լեռնալին կածաններով կարգ ու կանոնով ճանապարհ ընկավ: Առաջ ուղարկված ռազմերթի պահպանությունը ապառվում եր մեր ճանապարհը, և մենք հանգիստ առաջանում էինք:

Հուլիսյան մեղմ գիշեր է: Լեռների կտարներից հանգիստ բարձրանում է մառախուղը և կաթնագույն շղարշով պատում շուրջը՝ ինչքան աչքդ կկտրի: Այդ մառախուղը լուսնի լուսի տակ մեկ հանգիստ, անեղբ ծովի տպավորություն է գործում, մեկ ահագին սպիտակ պարսպի Ողբ ցուրտ ու թաց է: Չնայած տարվա ամառային ժամանակին, թեթև շող կա: Արշալույսն է արդեն ճառագում: Սարերի յետևից հանդարտորեն դուրս է սողում արևի վոսկեղող ճառագայթը, կենդանացնելով սարերն ու անտառները. այստեղ ու այնտեղ անտառային թռչուններն են ճովողում:

Մենք մերթ բարձրանում, մերթ իջնում էլինք, անցնելով բազմաթիվ արծաթահնչուն ավակներ, վորոնք սերախ խոխոջով ցած էլին հողում դեպի ան-

տեղանքի անդունդը: Վերջապես Բազարչայ գետի յե-
տևը, մեծ-մեծ ժայռերի մեջ ընկած կաթնալաճև փո-
սում, գետի ձախ ափին հսկատում ենք կավամանների
նման հողաշեն տներով փոքրիկ գյուղը:

Հենց այդ և մեր այսօրվա յերթի վերջնական
կետը—Յալջին:

Առավոտյան ժամը 10-ին մենք անարգել հասանք
Յալջին: Այդ գյուղի ընակիչները մեզ շատ ուրախ ըն-
դունեցին և սկսեցին մեզ ինչքան կարելի չե հարմար
տեղավորել:

Նույն օրվա յերեկոյան դեմ այդտեղ յեկավ հայ-
կական հեծգունդը, վորը տեղավորվեց գյուղից դուրս
վրաններում: Մութն ընկնելիս չես գնդի հրամանատա-
րից հեակալ բովանդակությամբ պատվերն ստացա.

«1. Հակառակորդն ամբողջ ազդածակա-
տում խուճապով նահանջում է. նրա կաղմալուծ-
ված զորամասերը տներն են փախչում: Նժդեհը
նահանջել է Մեղրու ուղղությամբ:

Ըստ չստուգված տեղեկությունների նա
մտածում է ամբանալ Սուսուուպի և Քեչմեղ ու
Գելիջիկ սարերի վրա:

2. Մեր գունդը լուսաբացին հարձակման
ե անցնում Սոտանանի և Ղաթարի հանքերի
ուղղությամբ:

3. Ձեզ հրամայում եմ հուլիսի 6-ի լուսաբա-
ցին գումարտակով դուրս գալ և Տաթևի վրայով
հաճակվել Մեղրու ուղղությամբ և մինչև գիշեր գրա-
վել Քուրդքենդ գյուղը, վորտեղից հետախուզու-
թյուն կատարել և Քեչմեղ ու Գելիջիկ սարերի
ուայնում հակառակորդին հայտնաբերելուց հետո

հարձակման անցնել և գրծվելով դրանք՝ սպա-
սել հատուկ կարգադրության:

Այդ պատվերն ստանալով չես վաշտի հրամանա-
տարին կարգադրեցի պատրաստ լինել վաղվան արշա-
վանքին, իսկ ինքս գնացի խրճիթս և, չնայած լվերի
պատճառած անհասգստությանը, խորը քուն մտա:

Կեսգիշերին մոտ զարթեցի, սենյակում ինչ-վոր
չարագուշակ հեղձուկ ող կար: Նայեցի ժամացույցին.
ժամը մատ յերկուսն էր: Հագնվեցի ու դուրս չեկա:
Պատշգամբում խարուչկի մոտ նստել եր պառավը և
գուլպա չեր գործում, և չերբեմն էլ քունը տանելուց
գլուխը տմբացնում: Մթությանը խորը նայելով չես,
չգիտեմ ինչու, վճռեցի, վոր յիդանակն այնքան էլ
լավ չի լինի:

Յեվ կարճ ժամանակ անց՝ հանկարծ մի ինչ-վոր
բան փայլատակեց, վայրկենապես լուսավորեց քնած
ճամբարը և միանգամից հանգավ: Հետո նորից բոցա-
վառվեց և փայլեց առաջվանից ել ավելի պայծառ:
Ամպրոպի խուլ արձագանգներն անցան չերկնքով և
լռեցին հեռվում, Բազարչայի կերճի մեջ:

Հանկարծ փայլուն կայծակը գիշերը ցերեկ դար-
ձըրեց և լուսավորեց ամբողջ գյուղը քնած կարմիր-բա-
նակալիներով: Հետո փայլատակեց կայծակը, և նույն
վայրկյանին հեռու-հեռու մի ինչ-վոր ժայռի խլացու-
ցիչ հարվածեց: Հարվածից ճամբարն իրար անցավ. ա-
մենք վոտքի յեկան, վորպեսզի անձրևից չթրջվեն:
Անձրևի մի քանի խոշոր կաթիլ ընկան շտապ հագնը-
վող կարմիր-բանակալիներին մեջքին: Հանգիպակաց
ուժեղ քամին փոխեց անձրևի ուղղությունը, վորը ան-
ցավ ինչ-վոր հեռու տեղում տեղալու: Մենք ուրախա-

ցանք այդ հանդամանքին, կարմիր-բանակալիներին
թեթև նախաճաշիկ տվինք և պատրաստվեցինք դեպի
Տաթև դուրս գալու:

ՆժԴԵՆԻ ՎԵՐՋԻՆ «ԲԱՍՏԻՈՆԸ» ԽՈՒՍՏՈՒՊ
ՍԱՐԻ ՎՐԱ

Գումարտակը նախաճաշելուն պես դանդաղ շարժ-
վեց դեպի Տաթև: Մինչև Բագարշայ դեռ ճանա-
պարհը շատ դժվար էր, մանավանդ գնդացրային
խմբի ջորիներին համար: Բագարշային հասնելով՝ մենք
անցանք կամրջից. վորը, չգիտեմ ինչու, տեղային բնա-
կիչները «սատանի կամուրջ» են անվանում, թեպետ
այդ անունը այնքան էլ չի համապատասխանում այդ
կամրջին:

Ամբողջ գումարտակով հաջողությամբ անցնելով
գետի աջ ափը, մենք փոքր դադարք սարքեցինք.
կարմիր-բանակալիները մոտակայքում հանքային
ջուր գտան և, չնայած վոր դատարկ էր նրանց ստա-
մոքսը, բավականին ղվարճացան: Տաս րոպե անց մենք
շարունակեցինք ճանապարհը: Տաթև հասնելով՝ մեծ
դադարք արինք, վորպեսզի գումարտակը անունդ
ստանի: Գնդի տնտեսական մասը՝ մեզ համար արգեն
ճաշ էր պատրաստել:

Ճաշի ժամանակից ուղտվելով՝ գնացինք վանքը
դիտելու, վորը մեր ընկերների մահապատժի իրադործ-
ման տեղն էր:

Վանքը կառուցված է մի սարսափելի ժայռի վրա:
Ժայռը մի կողմից թեթև զառիվայր է, ծածկված ցած ու
խիտ կաղնուտով, իսկ մյուս կողմից ուղղաձիգ է դեպի
առաջ թեքվածքով, զառիթափ: Այդ ժայռի վերևից հա-

րավակողմից տափարակ է սկսվում: Տափարակի ծախ-
րին այդ «տուբը» վանքն է շինված:

Այստեղ մեզ ցույց տվին այն տեղը, վորտեղից
մեր կարմիր-բանակալիներին անդունդն են գցել: Դաշ-
նակներն այդպիսի դաղանություններ անելով՝ միտա-
մանակ պրովոկացիաներ էլին տարածում այն սար-
սափների մասին, վոր իբր թե մեր գոյությունն չունե-
ցող «կացնավոր» խմբերն էլին կատարում:

Յես մտա վանքը և պատշգամբ չեխելով՝ ներքև
նայեցի: Սարսափեցի: Զարգանդից դող անցավ մարմ-
նովս: Գլուխս պտտվեց, և յես յետ-յետ գնացի:

— Ուրեմն, դուք ասում եք, թե աչտեղից կլին
ցած գցում մեր ընկերներին, — հարցրի յես Տաթև գյու-
ղի հեղկոմի նախագահին, վոր կողքիս էր կանգնած:

— Հա, — հազիվ լսելի պատասխանեց նա և աչ-
քերը մի կողմը դարձրեց, կարծես զգում էր, թե հան-
ցանքի մի փոքր մասն էլ իրենն է:

Մենք պիպի շարունակեցինք ճանապարհն իս,
ուստի և շապակեցինք գնալ գումարտակի մոտ: Ուղե-
ցուցակը բավականին մեծ էր. Տաթևից մինչև Քյուրդ-
քենդ մոտ 30 վերստ էր, վրան ավելացրած առավոտը
մեր անցած 10 վերստը. մեր հոգնեցուցիչ ուղևոր-
թեքն ու մարտերն այդքան տարածության վրա, այդ
դրության ճանապարհներով, վորոնցով հարկ էր լի-
նում գնալ, վատ էր անդրադառնում կարմիր-բանա-
կալիներին վրա և դանդաղեցնում էր ճանապարհը:

Մեր ուղևորների մեծ ուղեցուցակի պատճառով մեր
ճանապարհը շատ հոգնեցուցիչ էր մեզ համար նախ՝
նրանով, վոր ուղևորները յերկարատև էր, յերկբորդ՝
ճանապարհների դրությունը լավ չէր, և յերրորդ՝ որը

տաթ եր, ճանապարհների յեկերն ու եջքերը մեծ ելին, վերջապես մենք անցանք Կըզըլ-աղաջ սարը: Իջնում ենք, վոր յեկեց ավելի հեշտ եւ

Գիշերը մեզ վրա յե հասնում Գավիթ-բեկի հին բերդի ավերակների մոտ: Գնում ենք ելի, մուշ եւ Մեր առջևից մեկ կիրոմետը հեռավորութեան վրա գնում ե մեր սաղմերթի պահպանութեանը, վորը մեզ հետ կապ ե պահում մարդկանց շղթայի միջոցով:

Հեռախուզութեանը գնում ե ամենից առաջ:

Մթութեան, ճանապարհի վատութեան ե տեղանքի անտառածածկ լինելու պատճառով, ուղեցուցյներ չունենալով, մեր սաղմերթի պահպանութեանը ճանապարհների ճշուգիւղորման տեղերում հաճախ կանգ եր առնում, վորպեսզի քարտեզով ու կողմնացույցով վորոշի, թե վոր ճամպով ե գնալու:

Սյգ ժամանակ կանգ եր առնում նաե գումարտակի գլխավոր ուժերի գորաստներ:

Մեծ եր կարմիր-բանակայինների հողնածութեանը: Հենց կանգ առած տեղում պատկում ելին, հենց ճանապարհին ել քուն մտնում:

Շարժումը նորոգվում եր, յերբ լուր եր տրվում, թե սաղմերթի պահպանութեանը շարժվեց: Հրաման եր տրվում՝ վեր կաց, քայլով, մնալ: Կարմիր-բանակայինները հազիվ վտարի կանգնելով՝ սրորվելով շարունակում ելին ճանապարհը:

Լուսադեմին հեռախուզութեանը զեկուցեց, թե Քյուրդքենդում հակառակորդ չի հայտնարեված ե վոր, Քյուրդքենդի բնակիչների ասելով, Նժդեհը ամբաստում ե Սուսուուզի վրա: Նրա այդ արածը հիմարութեան եր, մենք այդ գիտեցինք, ե մեզ համար ծիծաղելի յեր այդ:

Հախատալներս չեր պալիս, թե դաշնակները կարող ելին դեռ հուշս ունենալ յերբեկեց Զանգեզուր վերադառնալու: Սակայն նրանք ունեյին այդ վտխութեանը:

Մինչդեռ դաշնակների ամբողջ «բանակը» ջարդված եր, մինչդեռ դաշնակների ամենամանձնավեր մարդեկ մի վտարով պարսկական հողի վրա ելին ե ամբողջ ժամանակ յեա ելին նաչում իմանալու, թե յերբ ե գալու իրենց լատ նստելու հերթը, այդ նույն ժամանակ «գերագույն հրամանատար» բանակադուրի Նժդեհն իր ջբախմով բարձրացել եր Սուսուուզ սարը ե Նապոլեոնի դիրք տալով իրեն՝ «կարմիր շներին» սպանում եր իրեն անհանդիստ անելու լրբութեան համար:

Ընթերցողը կկարծի, թե յեա անեկդոտ եմ պատմում. բայց վոչ, սա անեկդոտ չի: Նժդեհը դերասանի պես ընդունելով Նապոլեոնի դիրքը՝ բացականչել եր. — Յես կանգնած եմ Սուսուուզի կատարին, իմ վերեն ե ամենաբարձրյալը, իսկ իմ ներքեր՝ կարմիր շները:

Յեկեք, յեկեք, ինչքան կարելի յե շատ ե շուտ:

Ճարաբախտ «գերագույն հրամանատարը» գեթ խոսքերով ցանկացել եր սիրտ տալ իր մտուգերիստներին, վորոնք ժամեծամ թողնում ելին նրան:

Նժդեհն իրրե խոսքի վարպետ կարող եր բայլ շեկիներին ջարդուփշուր անել: Նրա գործակալները, «անկախ» Հայաստանի կառավարութեան նախկին միախորները խաղաղ բնակչութեան առջև բայլեկիներին սևացնելուց յետ չեւին ֆուում նրանից: Սոսում ելին ինչ-վոր գոլութեան չունեցող կացնավորների

խմբի մասին, բայց չէի կենցաղի կատարած ինչ-վոր վայրագութեան մասին, վորովհետև դրանով ղեպի բայր չէի կենցաղը բնակչութեան ատելութեանը շարժեն:

«Մինիստր» Թուրքն «փաշան» Մեղրու աբտասանած իր ճտուած ասում էր.

«Ով սիրում է իր հայրենիքը, ով կարողանում է ձեռքին հրացան բռնել և առաջավոր գծի վրա գտնվել, նա պետք է սինչև իր արջան վերջին կաթիլը կովի կարմիր սրիկաների դեմ, վորովհետև վերջինների և կացնավոր խմբի գալովը խնայելու չեն վոչ մեծի, վոչ փոքրի»:

«Մինիստրը» միաժամանակ անհերձակայիլ տըվյալներ եր հաղորդում Յերևանի կոտորածի մասին, վորով սարսափեցրել էր Մեղրու բնակչութեանը: Մեր առջ շարժվելովը Նժդեհը վոչ միայն մնաց Խոստուալ ցարի վրա իր սպանողութեանը իրադրծելու, այլ տեղեկանալով, վոր մենք Ռիչի-չայ գետի կիրճով մոտենում ենք, ի կանանցով ու իր «սպարապետական» շքախմբով խաբսխանան լինելով՝ հաջողութեամբ անցավ Արտքսը, դիմելով ղեպի Դարադաղ և ելի դենը՝ ղեպի թավրիդ, չղազարելով մտածել, վոր պետք է «ցույց տա» Իավթ-բեկի ուրվական նորին «սպաճառափայլութեանը» անհանդուստացնելու լրբութեան համար:

Իրանով հայ ազգի համար վերջացրեց իր գործունեությունը «սպարապետ» Նժդեհը, հաջողութեամբ արտասահման անցնելով:

ՔՅՈՒՄԻՆԻՍՏԻՆԵՐԸ ՄԵՁ ԴԻՄԱՎՈՐՈՒՄ ԵՆ

Լուսանում էր, լերք մենք մոտեցանք Ռիչի-չայ գետի կամրջին: Առաջներս կիրճում տեսանելի էին

խիտ թփուտով ծածկված առաջնավոր սեղ ժայռերը:

Մեր առջևը բացվում էր Ռիչի-չայ գետի ավազանը՝ լայնարձակ, հաղիվ նշմարելի լայնադիր ափերը:

Մրածայր սարի յետևը քնքշուրեն արշալույսն էր վառվում: Արևի ծագելու հետ կենդանացան սարերը, անտառները, կենդանացավ սարերի վրա և լեռներում ամեն ինչ:

Հեռու մի տեղ լսելի յե ինչ-վոր մի զազանի մոնչոց, վորի արձագանգը ծավալվում էր անտառում:

Ռիչի-չայ գետը արագորեն հոսելով սուր-սուր քարերի վրայով, խլացնում էր մեզ իր արծաթահընչուն աղմուկով:

Անցնելով գետի մյուս ափը, մենք փոքր դադարք արինք:

Մի ծառի կոճղի կոթնած՝ յես հոգնածութունից նիրհում էլի: Հանկարծ մոտերքս անտառում յերկարածիք հառաչող ձայն լսվեց. կարծես թե մեկը ծառի կատարից պոկվելով ու ծառի սաղարթն իրար տալով գետին է ընկնում:

Այդ բոլորը խուլ արձագանգն է կրկնում:

Յես այդ աղմուկից ցնցվեցի՝ մոտս պտուկած համարդին հարցնում եմ.

— Ի՞նչ աղմուկ է:

— Բու յե, թոչուն է վորսում, — քնաթաթախ ու դժկամ ասում է նա:

Վոտքի յելա:

«Բալլով, մարդ» հրամանով յելնում ենք և շարունակում ճանապարհներս:

Կարմիր-բանակայինները վայելչարար ու համաչափ առաջ էին գնում, յերբեմն շտկելով շալակից ցած իջնող հանդերձանքը:

Մենք այնքան ել հեռու չեյինք Քյուրդքենդ գյուղից, յերբ նկատեցինք դեպի մեզ յիկող մի խոււրմարդիկ: Ավելի մոտենալով մեզ՝ նրանցից մեկը, մի բարձրահասակ նիհար ծերունի, քուրք հաղած, չնայած վոր ամառ եր, մորթե փափախով, յերկար ու թափ ալեխառն մորուքով, մատուցարանով ինձ աղ ու հաց հրամայրեց:

Փոքր դաղարք անելով, ժամանակից ուզովեցի, վորպեսզի Քյուրդքենդ գյուղի պատգամավորներին բացատրեմ բալչեիկներին աղ ու հացով ընդունելու ավելորդութունը և համառոտակի բացատրեցի խորհրդային իշխանության և Կարմիր բանակի նշանակութունը:

Նրանք մեզ լուռ լսում էին և զարմացել էյին դեպի իրենց ցույց տված մեր վերաբերմունքից: Նրանց հետագա պատմութուններից իմացանք, վոր մեզնից ավելի շուտ մահապատիժ էյին սպասում, այլ վոչ թե այդպիսի վերաբերմունք:

Շարունակում ենք ճանապարհներս:

Գյուղը մտնելիս մեզ վողջունում եր իրենց հողաշեն տների տանիքները բարձրացած վողջ բնակչութունը: Ինչ-վոր մեկը մի կարմիր կտոր ամրացնելով փայտին՝ վազում եր մեզ ընդառաջ և գոռում.

— Կեցցե խորհրդային իշխանութունը, կեցցե Կարմիր բանակը, կորչեն դաշնակալականայուրիստները: Կարմիր-բանակայինները ժպտալով վողջունում էին այդ յերիտասարդ վոզետրված հեղափոխականին և առաջ էին անցնում:

Գումարտակը դուրս գալով Քյուրդքենդ գյուղի հարավային ծայրը, բացթյագ արավ:

Կարմիր-բանակայիններն այնքան հույսած էին, վոր տանց վրաններ խփելու, ով վորտեղ պատահեց՝ պակեց և մինչև ճաշ խորը քնեց:

Չնայած կարմիր-բանակայինների հոգնածությանը, մենք այնուամենայնիվ մարտական պահպանութուն ուղարկեցինք առաջ՝ մեկ հրաձիգ դասակից և մեկ զնդացրային դասակից, խնդիր տալով նրան զբավել Պունուսյու գյուղի հարավակողմի սարը և հակառակորդին հնարավորութուն չտալ հանկարծակի հարձակվելու դուևարտակի զլխավոր ուժերի վրա:

Հետախուզության զեռ չեյինք ուղարկել այն նպատակով, վոր մարդկանց միջանի ժամ հանդիսատանք, վորպեսզի հետագայում այնքան ել չդժվարանային իրենց աշխատանքը կատարելու: Վաշտեբի հրամանատարներին ինչ-ինչ կարգադրութուններ անելով՝ քաղցեիկների հետ միասին գնացի գյուղը:

Ժողովելով գյուղի բոլոր բնակիչներին, զեկուցեցի խորհրդային իշխանության, խորհրդային պետության համար տեղական իշխանութունների նշանակության մասին, հետո հենց այդտեղ հեղկում կազմակերպեցինք և գնացինք նույնպիս հանգստանալու:

Զգիտեմ ինչքան էյի քնել, բայց յերբ գարթեցի, հայտնեցին ինձ, վոր հետախուզության համար նշանակված մարդիկ վաղուց արդեն ճաշել են և ճանապարհվել Տաշտունի ուղղությամբ:

ՊԱՌԱՎԻ ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լուսաղեմին Տաշտուն հասանք, վորտեղ և հանդիստ առանք: Վճռեցի այդտեղ գիշերել և հետո առավոտյան մեկնել Մեղրի: Ծաշին մոտ մենք նստած ե-

յինք պատշգամբում և գրուցում ելինք տեղական գյուղացիների հետ, յերբ մեզ մոտ լեկավ Կալեր գյուղից մի գյուղացի և զնկուցեց.

— Ընկեր հրամանատար, դաշնակները մեզ մոտ շատ շատ հրացան, մաուզեր և ուրիշ մթերքներ են թողելը Ասում են, վոր Գերասիմ Աթաշանյանը այստեղերումն են, մոտիկ, և մտածում և ձեզ վրա հարձակվել:

Հարցուփորձելով գյուղացուն մանրամասնությունների մասին, վստահանում եմ յերկու դասակով զնալ Կալեր և գրավիլ զինքերը: Հետս առնելով 5-ը վաշտի յերկու դասակը և ձեռքի զնդաչիլըներ, զնացի Կալեր:

Գյուղ հասանք: Հանգիստ և Ծերունիներից, կանանցից ու յերեխաներից զատ մարդ չկա:

Յիրխտասարդներն ամբողջ թագնվել են սարերում:

Դասակները վայելաբար գյուղ մտան և հրացաններից բուրդ կազմելով հանգստանալու տեղավորվեցին:

Յես մոտ եմ կանչում մի ծերունու և խնդրում գյուղական ժողով գումարել: Նա մեզ տանում և իր տուն, իսկ ինքը ընկնում և գյուղը, ձեռքը ականջին դրած, վոնց վոր մինարեյի վրայի մոլլա, ձայնում.

— Եյ, գյուղական ժողովի յեկեք, գյուղական ժողովի յեկեք:

Յես կանգնած եյի պատշգամբին և ուշադրությամբ հետևում եյի յուրաքանչյուր գյուղացու շարժումներին: Հանկարծ յետևիցս մի պառավի ձայն եմ լսում.

— Վորդի, դուք եղ Ֆրոնտ եք գնում. ի՞նչ խաբար կա բայլընկներից, եղ անիծած մարդասպանները մեզ մոտ հո չեն գա,— զայրացած խոսում և պառավը:

Յետ նայեցի և նոր միայն տեսա թախտի վրա

պառկած հիվանդ պառավին, վորն ինձ վրա ուշադրություն դարձնելով, դաշնակ սպայի տեղ եր դրել ինձ և այդ հարցը տվել:

Նայեցի նրան և հասկացա, վոր նա դեռ բան չգիտե. ասում եմ.

— Չգիտեմ. կարելի յե այսոր, կամ թե չե վաղը բայլընկները գան:

Պառավն այդ լուրն առնելուն պես հազիվ-հազ նիհար ու վոսկրոտ ձեռների վրա բարձրացավ և մահճում նստելով ասաց.

— Տեր ասոված, դու սղատես իմ բալեքին եղ գազաններից:

Յեվ սկսեց խաշակնքել աղոթքի խոսքեր մրմընջալով, հետո նորից հարցրեց.

— Ասա, վարդի, բա ի՞նչ կլլի իմ բալեքի, աղջկերանցս ձարը, թե վոր նրանք գան ետեղ: Մեզ ամենիս կսպանեն, մալներս կթալանեն, անպատիվ կանեն մեր աղջկերքին,— ու վերջացրեց գլխին խփելով ու ասելով.— Ի՞նչ եմ տեսնում իմ սիպտակ գլխով, մի վոտս գերեզմանում:

Յես նրան հարցնում եմ.

— Տատի, ինչու յես տրորվում. նրանք ել մեզ պես մարդիկ են, նրանք արդարություն են ուզում, հավասար իրավունք, խաղաղ աշխատանք նրանց համար, ով սիրում և աշխատել:

Նա աչքերը չռելով, անստամ բերանը բանալով նայում եր ինձ, ըստ յերևութին բայլընկների մասին լավ կարծիք հայտնելուս համար ինձ խելագար եր համարում:

— Դու նրանց վրձն ես գովում, վորդի, ասա

նրանք Տաթևումը մի աղամարդ սաղ թողլին. բոլորին ել վանքի քարափիցը ներքև զյեցին, նրանց կնանիքը փախցրին, երած-չեղածը թալանի տվին:

Յես հասկացա, վոր այդ պառավիրն հավատացնել չի կարելի. կոմմունարկաց ծածկեցի և ուզում եյի դուրս գար, նա ինձ նորից կանգնեցրեց ու հարցրեց.

— Ասա, վորդի, փափախդ ինչի՞ յա ըտենց պոլոզ:

Այդ միջոցին մեզ գյուղացիներ եյին մոտենում. ժամանակ չունեցա նրանց մոտենալու և գնացի ժողովի:

Ժողով գալով բացառապես ձերուներն ու մերի ու բորիկ յերեխաներ տեսա:

Համառոտակի զեկուցելով ուղամարդատի գործերի դրուժյան, դաշնակ զորքի կազմալուծման, խորհրդալային իշխանության մասին և հեղուժ ընտրելով, մենք վերցրինք դաշնակների թողած ամբողջ գեները և վերադարձանք Տաշտուն:

Տաշտուն գալուն պես մեզ հայտնեցին, վոր թագնված յերիտասարդությունը մտադրվել է այդ գիշեր մեզ վրա հարձակվել:

Յես թեպետ հավատացած եյի, թե վոչ մի հարձակում չի կարող լինել, այնուամենայնիվ կանչեցի վաշտերի հրամանատարներին, պատվիրեցի ուժեղացնել գիշերվա պարեկը, դաշտային պահակ և հետախուզություն ուղարկել յայլադների ուղղությամբ:

ՄԵՐ ՎԵՐՁԻՆ ԿԵՏԸ—ՄԵՂՐԻՆ

Գիշերը վատ անցավ: Հարձակման լուրի տպավորության տակ լավ չքնեցի և վաղ դարթեցի:

Կերակրելով կարմիր-բանակայիններին՝ վաշտերն

սկսեցին շարք կանգնել: Ծարվող գուժարատակի մոտ հավաքվել եյին գյուղացիներն ու յերեխաները և ժպտադեմ մեզ նայելով՝ գանազան հարցեր հյին տալիս: Գուժարատակը պատրաստ եր ճանապարհ ընկնելու:

Հրաժեշտ տալով հավաքված գյուղացիներին՝ դեպի Մեղրի շարժվեցինք:

Այդ օրը պետք է մոտ քսան վերստ ճանապարհ կտրեյինք: Կարմիր-բանակայինները թեպետ հոգնած եյին անվերջ յերթից ու մարտերից, բայց օրախ առաջ եյին գնում՝ վստահ, վոր այնտեղ, առաջներում, լեռների յետևը յերկարատև հանգիստ կգտնենք:

Մենք շարժվում եյինք Մեղրի-չայ գետի ձախ ափովը, նրա հոսանքով դեպի ցած:

Լեռնային քարքարոտ կածանի նեղության պատճառով կարմիր-բանակայինները գնում եյին գուլգուլ, տեղ-տեղ իծաշարուկ. այդպիսով գուժարատակը ձգվել յերկարել եր:

Կարմիր-բանակայինները բարձր եյին տրամադրված: Մեկը անեկրոտներ եր պատմում, մյուսը բայաթի յերգում, ուրիշներն ել միտ եյին բերել իրենց հեռավոր սիրածներին, վորոնք գիշեր-ցերեկ ագոթելով սպասում եյին նրանց շուտափուլթ վերադարձին:

Մեղրի-չայը մեզ ուղեկցում եր ամբողջ ճանապարհին. խոխոջելով ու քարից քար սողալով՝ արծաթե ոճի նման առաջ եր սողում:

Յերկժամյա յերթից հետո գետի այն կողմը հորիզոնում ատամնավոր մեծ ժայռերի տակը յերկաց ափերված թյուրքական Գյուլ գյուղը: Ավելի մոտ գալով տեսանք, վոր ավերակների կույտ է դարձրած:

Գյուղում վոչ միայն բնակիչներ չկային, այլև շեն մնացած մի տուն էլ չկար. պատերն էլ ելին հողին հավասարեցրած: Այդ ապացույց եր, թե ինչպես բարբարոսաբար են վարվել դաշնակները խաղաղ քաղաքացիներին հետ:

Միջիչ անց մենք հասանք մի ուրիշ ավերված գյուղի՝ Թելին. իսկ թե ուր էլին գնացել այդ գյուղերի բնակիչները, միայն դաշնակ հայրենասերներին եր հայտնի: Մեզանից լուրաքանչյուրը մտքով քննարկելով թյուրքերի վերաբերմամբ դաշնակների դործադրած գազանությունները, հայտնի չէր նրանց, գնում էլինք առաջ:

Չնայած վոր տոթ որ եր, մեզ համար հով եր, վորովհետև ամբողջ ժամանակ գնում էլինք անտառով և Մեղրի-չաչի ափով:

Հավասարվելով Աղվազ գյուղին, մեծ դադարք սարքելով այնտեղ թթի մի մեծ այգում և դումարտակին յերեք ժամ հանգիստ տալով, շարունակեցինք ճանապարհը:

Մեր ռազմերթի պահպանությունը վազուց Մեղրիումն եր, յերբ մենք հյուսիսից մտնեում էլինք Մեղրու ազգիներին:

Ազգիները մտնելով մենք նկատեցինք, վոր տղամարդիկ, կանայք ու յերեխաները տենդալն շարժման մեջ էլին, ինչ-վոր կապոցներ ձեռքներին հեռանում էլին ու անհատանում ծառերի յեակը: Մեզ դեռ չէլին նկատել: Մենք շարունակում էլինք գնալ: Հանկարծ մի անկյունից դուրս վազեց մանգաղը՝ ձեռին մի գյուղացի և մեզ նկատելով՝ արագ յետ դարձավ ու սկսեց վազել: Մենք կանչեցինք՝ կաց: Գյուղացին կանգնեց,

և յերբ յես ձիով մոտեցա նրան, նա մեռելի պես գունատ կանգնել էր և դողում եր տերևի պես:

Իմ հարցին, թե ինչու յե փախել, նա չիջեցնելով հայացքը կոմմունարկայիցս, կակաղելով ասաց.

— Պա-պարոն... ընկեր սպա.— ասաց ու լացեց:

Մենք յերկար աշխատում էլինք իմանալ արտասովոր պատճառը, բայց բան չեր դուրս գալիս: Վերջապես նա խոսեց և ինձ դիմելով՝ ասաց.

— Պարոն... ընկեր սպա, ինձ բաց թողեք, խընդրում եմ ձեզ. կինս ու յերեխեքս գյուղումն են, նրանք վախից կմեռնեն:

Յես տարակուսած հարց եմ տալիս.

— Ի՞նչ է պատահել, ինչ՞ու կմեռնեն:

— Վոնց թե. ասում են՝ կացնավորները գյուղումն են:

— Ի՞նչ կացնավորներ, — հարցնում եմ նրան:

— Ձեր, ձեր. յես բաղումն աշխատում էլի. հինգ րոպե առաջ հարևաններս կնիկ յերեխա առած՝ վազելով յեկան ու ասացին, վոր բայլեիկների կացնավոր խումբը գյուղ մտավ ու շուտով գյուղացոց պետք է տներից հանեն ու սպանոտեն: Այդ իմանալով յես տուն էլի գնում, վոր ազատեմ ընտանիքս: Բայց ձեզ ու ձեր վերաբերմունքը տեսնելով՝ ավելորդ եմ համարում ընտանիքս փախցնել, բայց ինչ էլ վոր լինի, յերեխեքս կվախենան, խնդրում եմ ինձ ազատեք, վոր գնամ նրանց հանգստացնեմ:

— Հավ, — ասում եմ նրան, — մեզ տարեք գյուղը. մենք էլ ենք այնտեղ գնում:

Այսպիսով նա դարձավ մեր ուղեցուցը և ցույց տվեց մեզ հետագա ճանապարհը:

Մեղրու հյուսիսային այգիները վերջապես անց-
նելով և դուրս գալով գյուղի ծայրը, առաջներս տե-
սանք մի նեղ կիրճ, վորի միջով ոճապտույտ անցնում
էր աղմկող Մեղրի-չայը: Հենց այդտեղում կիրճը լայ-
նանում էր, և մեր առջևը մեկ ու կես կիլոմետր հեռու
յերևաց Մեղրի-չայով կիսվող կաթսայաձև մի փոս:

Այդ փոսում տեսանք մրգատու ծառեր, խաղողի
այգիներ և թանձր կանաչ: Կանաչի այդ թավուտի
մեջ գետի աջակողմը այստեղ ու այնտեղ յերևում էլին
գեղեցիկ տներ, վորոնք նման էյին վորևե մեծատան
ապարանքի: Դա Փոքր Մեղրու տներն էլին, վորի
բնակիչները մի ժամանակ Մեծ Մեղրուց փոխադրվել
են Մեղրի-չայի աջ ափը: Մեծ Մեղրի մտնելիս խնդույն
նկատեցինք, վոր թե գյուղն և բնակիչներից թափուր
և թե այստեղ ավելի բարեկարգություն կա՝ համեմա-
տած մեր անցած բնակավայրերի հետ: Պարզ է. բնա-
կիչ չլինելը բացատրվում էր բայլըհիկների «կացնա-
վորներին» խմբից ունեցած վախով, իսկ ինչ բարեկար-
գության է վերաբերում, դա հետևյալումն էր ար-
տահայտվում:

Չնայած վոր գյուղը գտնվում է իսկական կաթ-
սայի մեջ, գրեթե ժայռերի արանքում, այնուամենայ-
նիվ այստեղ քաղաքակրթություն և զգացվում, այս-
տեղ կավամանների նմանող հողաշին տների փոխարեն
տեսնում ենք քարաշին բարեձև տներ և նույնիսկ
յերկհարկ տներ և համեմատաբար ուղիղ, լայն ու
սարն իվեր ուղիղ բարձրացող փողոցներ: Ընդ տե
այստեղ տները չեն փալլում գեղեցկությունով, ճար-
տարագետական իրենց զծերով. ճիշտ է, այստեղ դեռ-
եա կարելի չէ լեռան մեջ մտած խրճիթներ տեսնել,

սակայն զրանք միավորներ են. կան տներ էլ, վորոնք
Հայաստանի լավ քաղաքներին էլ կտազեն: Վերջապես
ինչ հասկացես զբավիչ է, այդ այն է, վոր այս գյու-
ղի բնակիչներն այնքան ընդունակություն ունեն,
վոր այդ քարերի մեջ կարողացել են կուլտուրա ստեղ-
ծել: Բայց դժբախտաբար նրանց մի բան էր պակաս.
պրոլետարական հոտաուղթյուն չունեցին, դաշնակների
պրովոկացիային յինթարկվելով՝ թողել էլին իրենց
տնտեսությունը, թագնվել այգիներում, թե ինչ է
չվոչնչացվեն բայլըհիկների «կացնավորներին» խմբի
ձևըով:

Այսպես, մեր ուղեկցի հետ մտանք Մեղրի:

Դյուղ մտնելով՝ գումարտակը ժամանակավորա-
պես, մինչև տեղական իշխանություն կազմակերպվելը,
տեղավորվեց գյուղական գնդոցում, վորպեսզի հետո
բաշխվի տների վրա, մանավանդ վոր ամբողջությամբ
չէր մնալու այստեղ:

Սրղեն ուշ էր, յերբ հեղկոմ կազմակերպվեց: Դրա-
նից հետո մենք գնացինք կայազորի վարչության հա-
մար մեղ հատկացված բնակարանը, վորպեսզի միջոցներ
ձեռք առնենք մեր պարսկական սահմանի պահպանու-
թյան համար:

Չնայած ուշ ժամին, հրամկազմը հաղթահարելով
իր հոգնածությունը, ապաստում էր կայազորի վարչու-
թյան մեջ վաղվան վերաբերող կարգադրություն:

Վաշտերի հրամանատարների և քաղցեկների հետ
վորոշեցինք սահմանադժի տեղամասերը. կարճևանից
մինչև Նյուվաղի արինք յերեք տեղամաս, յուրաքան-
չյուրում համապատասխան վաշտի հրամանատարին
նշանակեցինք պարեա և գնացինք հանդատանալու:

Հեռակալ որը պարեաները ստանալով կայազորին տված հրամանները, սկսեցին պատրաստվել դուրս գալու: Իսկ յես գումարտակի ռազմկոմի ժամանակավոր պաշտոնակատար ընկ. Բիշարևի և գումարտակի համհարզ ընկ. Մանվելյանի հետ մեկնեցինք սահմանը տեղնուտեղը տեսնելու:

Մինչև ճաշ ամբողջ սահմանը վերցրել էյինք մեր պահպանութեան տակ:

Մահմանից յետ Մեղրի գալով, զբաղվեցինք վարչատեխնիկական գործերով: Հարցը Մեղրիում գաշնակներից դերի սուած գույքը գնդի շտաբը փոխադրելու և կարմիր-բանակայինների սննդի մասին էր:

Գրաված ամբողջ գույքը փոխադրելու հույսը Մեղրու հեղկոմն էր, և այդ հարցը նրա հետ համաձայնեցնելով, հուլիսի առաջին կեսում կարողացանք ամբողջ ավարն ուղարկել Բարաբատում՝ գնդի շտաբը:

ՄԻ ՆՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԻՆՁ ԾԱՆՈԹ ՊՍՌԱՎԻ ՀԵՑ

Մյուս որը վերջացնելով բոլոր գործերս, խիստ կարգադրութեան ստանալով մինչև հատուկ կարգադրութեան ստանալս սահմանը պահպանելու մասին, յես գումարտակի ռազմկոմ ընկ. Ալոյանի և կնոջս հետ մեկնեցինք Մեղրի: Առավոտից ամպամած էր և պարզ էր, վոր անձրև է գալու: Սև թանձր ամպերը սարերից իջնելով՝ պատում էյին առաջներս յերևացող տարածութեանը:

Ցաշտունի վրայով ճանապարհս ավելի լսով էր:

քան մեր անցածը: Բայց յես դիտմամբ էյի այդ ճանապարհով գնում, վորպեսզի կայեր գյուղը մտնելի և իմանայի, թե ինչպես է իրեն զգում իմ ծանոթ պառավը «մարդասպան» բայը կիկների գալուց հետո, ինչպես արտահայտվել էր մեր ծանոթութեան առաջին որը:

Մենք դեռ չեյինք անցել գեղեցիկ սարը, յիբր վորտոմունքն սկսվեց: Խթանեցինք ձիերին, վորպեսզի անձրևի տակ չմայինք, Ձիերն առաջ նետվեցին:

Գյուղ հասնելով, յես ուղղակի գնացի դեպի ինձ ծանոթ տունը: Պատշգամբին մոտենալով՝ արագ ցած թռա ձիուց և կնոջս ողնեցի ձիուց իջնելու: Պատշգամբ բարձրանալով, գետնին թաղիքի վրա, ոջախի կողքին նկատեցի տեքով վոչ գեղեցիկ պառավին, հոգսից ու չարչարանքից միքիչ թափթփված սպիտակ մագերով և կնճոռոտ դեմքի շուրջը կախված յերկար ու խիտ խոպոպիքով: Նա նստած էր ոջախի մոտ և հրահրում էր կրակը, վորի վրա մի մեծ կաթնաջով կաթ էր գրած:

Յես ուղղակի դեպի նա գնացի. նա ինձ իսկույն ճանաչեց և տեղից յեջնելով դեմս չեկալ:

Ձեռք մեկնեցի նրան և հարցրի՝ ճանաչում ե արդյոք:

Նա ինձ զրկելով գոչեց.

— Ո՛, վորդի, վոնց չեմ ճանաչում. ինչքան էմ մեղավոր ձեր առաջ, վոր ձեզ ամենայնուայլ վատ մարդկանց տեղ ելի դրել: Համա մեղքը իմը չէր. ինձ ասելով հավատացրել էյին, դրա համար ել եղպես էյի խոսում ձե՞ր մասին, իմ առած խաբարներն էյին վատը:

Պառավը տեսնելով կնոջս, վորը բուրբուկին թրքվել էր, վազեց սենյակ՝ նրա մոտ, վոր ոգնի թրքված շորը կանելու:

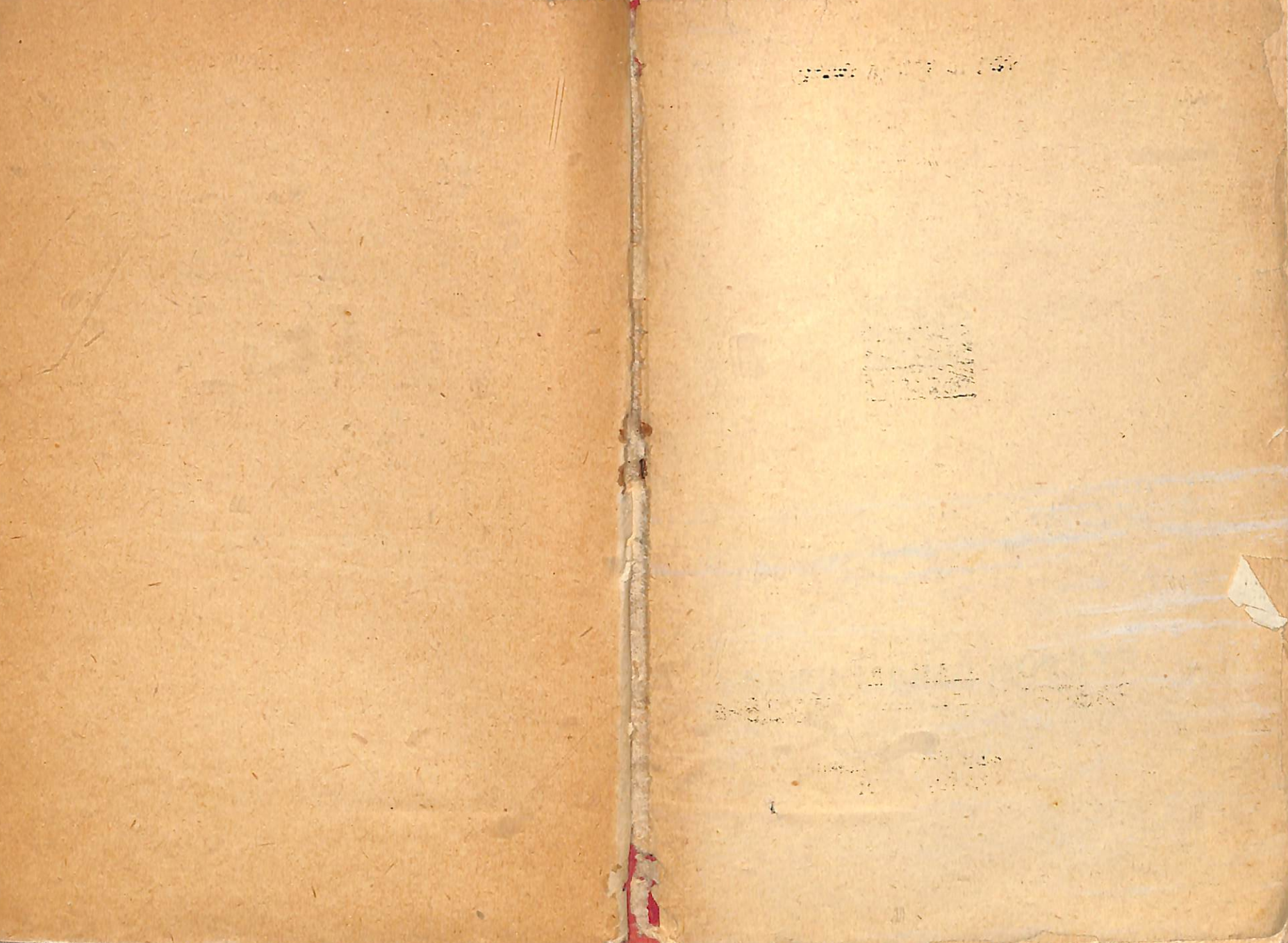
Նստեցինք ոջախի մոտ և սկսեցինք չորացնել թաց

չորեքս: Գիշերը քնարով ուրախացած պատավի մոտ՝ հե-
տևյալ ուրը արևը ծագելուն պես շնորհակալութուն
հայտնեցինք պատավին իբ հյուրասիրության համար
և հրաժեշտ ալով նրան ու ընտանիքին, մեկնեցինք
Մեղրի:

Այսպես, բալլեկներին ատելությամբ վերաբեր-
վող պատավը հետո նրանց սիրեց ամբողջ հոգով:

Չորսը ժամանակ հետո, հիվանդությանս պատճա-
ռով, թողի և՛ Մեղրին, և՛ բանակը:

ԳԻՆԸ 20 ԿՈՊ. (2 մասով)

16

Գ. ՕԳԱՆԵՅՈՎ
ՐԱԶԳՐՈՄ ԲԱՆԴՅ ԻՋԺԵ-ա

Գոսիզդատ ՍՍՐ Արմենի
Երևան—1931

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421585

71071